कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

दाखल अंक

	शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम सवंत)	Additional Particulars / Remark
M-2583	परिभाषेन्दु शेखर टिका		~~धर्म~~ व्याकरण	पूर्ण	-	3/12	34	संस्कृत	कागद	9	52		

॥ श्रीः ॥ आदैजिति । यद्यपि परिभाषोद्देशे विधिशास्त्राणामनु[illegible]स्थितैर्गुणा[illegible]केल[illegible]पद[illegible]
ता । अन्यथैकौ यणचीत्यादौ तत्तद्विधीनां व्यवहिताव्यवहित[illegible]ारणप्रवृत्ता[illegible]श्चा[illegible]भाषैकवाक्य
तायामपि ज्ञानेनिवृत्त्ययोगात् । भुक्तवन्तमिति न्यायबाध[illegible]चीनोक्तवाक्यै[illegible]वाक्यताकर्तुम
शक्या । संज्ञाशास्त्राणां तु मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिपदश्रुत्योपस्थितवृद्धिरादैजित्यस्य तदर्थज्ञानाय वृद्धिपदाभिन्ना आ
दैच इति बोधे मृजेरिकःस्थाने वृद्धिपदाभिन्ना आदैचो भवन्तीत्येतावैवैकवाक्यताव्यवहार[illegible]तिना[illegible]दोषस्तत्र
एकवृद्धिपदानर्थक्यन्तु नोपस्थापकतयोरिचातार्थ्यात् । तथाप्युक्तषष्ठीस्थानइतिसूत्रभाष्यन्तु प्राचीनैरपि लापयितु
शक्यम् । तथाहि । कार्यकालपक्षे प्रदेशैकवाक्यतास्य बुद्धिजननेन यथोद्देशेपि स्वदेशे वाक्यार्थसम्भवेन तत्तदर्थोपस्थि
तेव सर्वप्रकाशकत्वस्य संज्ञाशास्त्रवत्सत्वात् । किंच भाष्ये एकदेशस्थमनुपपन्नम् । यथाव्यवहहत्तैद्देशगमनेतत
द्देशीयत्वव्यवहाराभावेपि तस्य भवार्थकमसयान्तत्वात् । तत्तद्देशस्थत्वव्यवहारस्य दुर्वारत्वेन तदुक्तत्वकृतेऽपिस

तैव

त्वर

णांत

नञ्त्रयपूर्वत्वेन २

त्वात्। एवं च दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यं स्पष्टमेव। परं तु परिभाषासु उभयपक्षेपि पदैकवाक्यता लाघवादादर्त्तव्या। सं
ज्ञाशास्त्राणां तु यथ्यदसो मादिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् कार्यकालपक्षे प्रदेशे एव वाक्यार्थबोधस्तत्रस्य परत्वेन च दे३।२
विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तिः पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य च प्रवृत्तिरिति लभ्यते। तथा हि। मुत्वासिद्धत्वात्स्त्रा प [illegible] त्वं नप्रा
प्नोतीत्याशंक्य सामर्थ्यात्तदभाव इत्युक्त्वा अणो प्रगृह्यस्येत्येतत्संनिधेन कार्यकालपक्षे सार्थकमिति सं[illegible]
एवं तर्हि यद्येतावत्योजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयाददसो प्रगृह्यस्यादसोनेत्युक्तं। अत्रेऽपि मुत्वासिद्धत्वादयादीनाम्प्रा सुनासिद्धा
प्तिमुद्भाव्य परैव प्रगृह्यसंज्ञेति समाहितं। तथापि न तद्युक्तिमत्। तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यस्याऽस्य मतत्वे
पि पाठकृतपरत्वस्यैव तत्रापि लाभात्। पदपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे प्रतिबंधाभावाच्च। संज्ञापरिभाष
योरैकरूप्यलाभे वैरूप्यकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च। विरोधस्य कार्यज्ञानाधीनत्वे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्य
त्रगुणपदश्रुत्यपेक्षया लिंगस्य दुर्बलत्वेन तन्निमित्ते पाइक्यपरिभाषापदैकवाक्यतयाऽन्वय[illegible]न्तर भिं

षष्ठीत्वनिर्णयोपस्थितालोंत्यपरिभाषायावाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयइतिबहिरंगासेतितदीयत[illegible]त्वा।
अंतरंगपरिभाषायाअपिविरोधेसत्येवप्रवृत्यातज्ज्ञानस्यतद्बोधोत्तरकालिकत्वेनतदानीविरोधाभावेनेतदसं
[redacted] गतिः।अदसोमादित्यत्रभाष्येपरैवेत्यस्यतत्रयुक्तप्रकृतिभावइत्येवार्थः।आशयानभिज्ञस्याग्रेप्रश्नः।कथंकार्य भिति।
कालमित्यादिएकदेशयुक्तमुत्तरं।एवंचनतद्विरोधः।तत्रापिस्वगृहेवाक्यार्थबोधःपूर्ववत्।अतएवभाष्यसंज्ञापरि [redacted]
भाषयोरविशेषेणएकदेशस्थत्वमुक्तम्।कश्चित्परिभाषारूपइतिकैयटोक्तंतुनयुक्तम्।परार्थत्वेनपरिभाषाणामि
वसंज्ञानामपितुल्यत्वात्।अतएवसर्वशास्त्राणांप्रयोगार्थत्वेनप्रयोगरूपैकदेशस्थत्वलाभेपिपरत्वादिकंसं
गच्छते।कृतिचेतिसूत्रस्थकैयटोक्तरीत्याविधिसूत्राणांपरिभाषादेशसन्निधानेपिपरत्वादिकंसंगच्छते।एवंचाक
डाराधिकारस्थपदादिसंज्ञासुत्वेच्छाव्यवहारएव।अतएवघ्युइतिसूत्रस्थभाष्यसंगतिः।अंशांतराप्रामाण्ये
नतस्यैकदेशयुक्तित्वेपिसर्वांशस्यैकदेशयुक्तित्वमानाभावात्।अतएवाद्योतपरिभाषेन्दुशेखरा नविरोधः।अ
दिभि।

सो१ न्यथावाह ॥ ऊ॰ सूत्रस्थशेखरस्य अदसोमादित्यत्रौद्घातस्यैकदेशविकृतमनन्यवदिति व्याख्यानस्थ परिभाषेन्दुशे
खरस्य चासंगतिः स्यात्॥ अत्र स्य ग्रन्थस्य सर्वस्य सिद्धांतत्वेऽपि अंशांतरस्यासिद्धांतत्वमिति सूचयितुं केचिदित्याहु
रित्युक्तम्॥ एवं च संज्ञापरिभाषाणामैकरूप्यमेव फलितम्॥ एतावानेव विशेषः॥ ध्य इ सूत्रभाष्यादौ दूसूत्रभाष्या
त्वसंज्ञाशास्त्राणां वाक्यैकवाक्यता॥ परिभाषाणां लाघवात्स्वैकवाक्यता॥ एतदेव ध्वनयितुमाह॥ अलमिति॥ अनुबं
धपदार्थमाह॥ इत्संज्ञका इति॥ अनेन पूर्वसंगतिः सूचिता॥ अन्यथा विध्रियमाणपदस्य भावितेन पूर्वेतादृग्वर्णासं
रू ४ गतिः॥ इत्संज्ञाप्रयुक्तलोपान्यभावाभावकार्यभाज इति तु परमार्थः तेनोच्चारणार्थेषु नातिप्रसंगः॥ विधेयकदाप्यदर्श
नादिति॥ ननूपस्थाप्ये॥ नवयवसंसाध्यते उत उपस्थापके॥ नाद्यः॥ हलंत्यमित्यत्र लक्षणया निर्बीजत्वापत्तेः॥ ना
न्त्योऽपि॥ विधेयेकदाप्यदर्शनादिति हेतोरसंगत्यापत्तेः॥ नहि शरीरावयवस्य हस्तादेर्वृक्षादावदर्शने नानुपयुक्तत्वं श
क्यते वक्तुमिति चेन्न॥ आद्याभ्यामाद्यावुपस्थापके हस्त्यावयवस्यापस्थाप्येपि दर्शनं तद्वत्प्रकृतेऽपि भा शिं

[illegible] स्थापकानवयवत्वमित्याशयात्। न च त्रयाणां वचनरूपाणामकरणेनानवयवत्वं युक्तं ला[illegible]ात् [illegible] नवा
नहि वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठताल्वाद्यभिघातगौरवमेवादर्त्तव्यमिति न्यायेन न तत्र तत्रोपन्यास [illegible]रूपे[illegible]ज्ञान
जनकमनोव्यापारगौरवस्यापि सत्त्वेन न्यायसिद्धावयवत्वस्यैव न्याय्यत्वं वचनत्रयपत्तावश्यकत्वस्य भाष्यतो लाभा तृ
त्तात आह। वस्त्विति। नन्वेतन्मतेऽनुबंधानामेकांतत्वपक्षे पचतिभवतीत्यादौ तास्यनुदात्तेद्दिति स्वरेण नापत्तिः। अ
कारान्तोपदिश्यमानत्वाभावात्। भाष्ये स्वरविधौ तथैवाभ्युपगतत्वात्। अत एव हता हृथ इत्यादौ नानुदात्तत्वं।
शङ्काकारे तु व्यपदेशिवद्भावो बाध्य इति चेन्न। नानुबंधकृतमनेजंतत्वमिति परिभाषायामनेजंतपदस्यानकारा
ला न्तत्वस्याप्युपलक्षणत्वात्। अन्यथानेकमुदाहरणमिति न्यायेन तास्यनुदात्तेन्ङिच्चादित्येव वेदंत इति भावस्तदाह।
तस्य लोप इति। शिद्ग्रहणं व्यर्थमिति। नन्वित्संज्ञापेक्षयोरंतरंगत्वेनात्र पक्षेऽपि अनुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थि
तेरैशग्रहेनानेकाल्त्वमिति चेन्न। सूत्रोपात्तस्यैव स्थानित्वमिति यादेशत्वमपि तस्यैवांगीकारादित्याशयात्। शिद्ग्रह

ते एवं स्वीकारे शितीत्यादौ यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिर्न स्यात्। विमलादिवीत्यत्र वलिलोपः स्यात्। देवश्श्रोर इत्यत्र हल्ङ्यादिलोपः स्यात् इति चे
न्नापपेतस्येत्यादौ इस्तं तकशकारे परे इत्यर्थे नापि शकारपरत्वाभावाददोषः। देवश्श्रोर इत्यादौ ग्रावग्रहणादनु बंधकत्वज्ञापनेनति ज्ञापनेऽदोष

णेनानुबंधानामलँव्यवहाराभावो ज्ञाप्यते। तेनेयं सिद्धा। स्पष्टं चेदं स्थानिवत्सूत्रे शेखरे। अलत्वे व्यवहारः अ
लत्वस्य व्यवहार इति समासद्वयम्। अत एव प्रदीव्येत्यादौ स्थानिवत्त्वात्किंत्वातिदेशे न गुणाभावः। यदि तु नल्व
वीति विशेषापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य प्रदीव्येत्यादिसिद्धिः। सूत्रोपात्तस्यादेशत्वमपि फलाभावान्नांगीक्रियते। ओ
ण्हावपि भूतपूर्वानेकाल्त्वादेव सिद्धिः। शिशीङण्लादेरपि आनुपूर्व्या सिद्धिः। अर्वणस्तृ इत्यादौ तृगिका
र्यार्थं तथा चारितार्थ्ये नानेकाल्त्वाभावे दिव उदित्यत्र तूच्चारणार्थं तेन न दोषोऽन्यथा सामर्थ्यात्प्रत्ययत्वेपि त्रि
स्वरः स्यादिति ध्वनितं चेदं अनेकाल्सूत्रे भाष्ये। स्पष्टश्चायमर्थस्तत्रैव सूत्रे कौस्तुभे इत्युच्यते। तदेकान्तत्ववादि
नाप्यनंगीकर्तव्येषा [illegible] शिद्ग्रहणं च न कर्तव्यं। एवं चानेकाल्त्वात्सर्वादेशः श्यादेश इति प्रक्रियाग्रंथः आनुपूर्व्या
सिद्धिरिति मनोरमाग्रंथः परिभाषेन्दुशेखरग्रंथश्च स्वरसत उपपद्यते। लुटः प्रथमस्येति सूत्रभाष्ये तु सर्वेत्यादि
तिबोध्यं। किं चार्वणस्तृ इत्यादौ ङकारानुबंधकरणेऽपि निर्वाहः। एतेन दिव उदित्यत्र तकारोच्चारणमपि भ

ना

कारः सवर्णान्न गृह्णातीत्यर्थज्ञापनतयावश्यकत्वेन तकारादुत्तरस्य उकारकरणेन तस्य संज्ञात्वाभावो-
त्यपास्तम्। नैकमुदाहरणमिति न्यायेन तत्प्रयोजनस्यैवाभावात्। अदसोसेरित्यत्र ऊ इति समाहारेण निर्दे-
शाच्च। असन्देहाय तत्रैव ऊकाल इतिवद् ऊ इति निर्देशे न सर्वेष्टसिद्धेश्च। परिभाषा त्वीकारसनाशंस इत्यादाव-
तिप्रसंगाद्दुपधायागोह इति भाष्यविरोधाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः। अवदातं मुखमिति। आलकृतेन पलोपेना-
नुमानिकस्यान्यादेशभावेन दापू इत्यस्य स्थाने दा इत्यादेशे स्थानिवत्त्वेन दापूत्वं सुलभं पूर्वं पकारलोपे तु दैप्
इत्यस्य स्थानिवत्वेपि तत्र दाप्त्वाभावादिति भावस्तं देवापपादयति। पलोपो नरमात्वे कृते इति। उदीचां माङ इति।
माङ्माने इति तु नेह गृह्यते ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादपूर्वकालार्थकक्त्वाप्रत्ययस्त्तेनानभिधानात्। भाष्ये तु
उपायान्तरप्रदर्शनेनास्या अनावश्यकत्वं सूचितम्। तथाहि। नायं दैप् किं तु दिवादिषु दापू शोधने इति पठ्यते। दा-
यतीत्यत्र स्वरे भेदस्तु नोभयथा पर्युदासत्वात्। ताच्छीलिके चानशि दायमान इत्यत्रापि न तद्भेदः। श्यन् स्व-

४ न च पलोपो नरामुपदेशत्वाभावात्कथमचान्तमिति वाच्यम्। दोदद्घोः सूत्रे दद इत्युपादानेनानुबंधे पलोपो नरौ विउपदेशत्वकल्पना

रस्याद्युदात्तस्यसतिशिष्टत्वेपि अन्यत्रविकरणेभ्यइत्युक्तेर्नैबलवत्त्वं। उभयथाप्येतादृशत्वेसेवसंसातू। अलि
दपयतीत्यत्रादाविति प्रतिषेधाभावायापिढितिन्यासेऽपिश्रीदत्तोदाधाघ्विति सूत्रेभाष्ये [illegible]दांमाऽइत्यत्र
तुकृतानुबंधलोपस्यमेऽ· आत्वेस्योपलक्षितोच्चारणार्थोऽकारइतितदाशयः [illegible]स्मातिदधात्योर्मेति। वासरूप
सूत्रेभाष्येतुउपायांतरमपि। तत्रहिसूत्रेऽसारूप्यंऔपदेशिकंप्रायोगिकंचेति[illegible]भेऔपदेशिकग्रहणेसरू
पप्रत्ययेबाध्यबाधकभावेनासारूप्यस्य वभावात् तस्त्वेनासरूपग्रहणानर्थक्यात् [illegible]योगिकमिहग्र
ह्यते। नचप्रायोगिकग्रहणेग्रामणीःग्रामण्यइत्यत्रक्विपोऽदर्शनरूपसत्त्वेनसरूपस्यवाभावेनक्विबणोर्नस्यात्ता
मितिवाच्यं। असरूपइत्यस्यसरूपाभावइत्यर्थेनादोषादित्युक्तम्। एवंचनात्रपक्षेवचनकर्तव्यतायाआवश्यक

त्वमस्ति। एतेननानुबंधकृतमसारूप्यमितिकर्तव्यमेवकारणंवोक्तार्थेबाधोत्तरंप्रत्ययसत्तानंतदुत्तरमित्सत्त्वेति
बोध्यमित्यपास्तम्। नन्वध्येते[redacted]ति। क्विनिचेत्यत्रक्विनीतिनिमित्तसत्तमीतन्निमित्तग्रहणमिति [illegible] शेषं

भाष्यकृताक्तेः किंतेन तत्संसाध्य वार्त्तिकप्रत्याख्यानाच्च। अतएव भिन्नमित्यादौ न गुणस्तदावभावितामः
भिन्नत्वं। अतएव चक्रतुरित्यादिसिद्धिः। द्वित्वे ऽतुसो निमित्तत्वे ऽचोपि त[illegible]त्वात्। यद्यपि श[illegible]तत्वे ऽपि कारस्य कार्यत
पिनशीरु इति गुणनिषेधादुर्वोरस्तथाप्यर्थवत्येवस्थान्यादेशभाव इति सिद्धांतानां समुदायकार्यित्वभावात्। अशिष लौ२
त्रे४ तीत्यत्रैवावयवद्वारा समुदाये तत्सत्त्वाच्च। ऊर्णुनविषतीत्यत्र तु सन्नन्तस्यादेश्यत्वे ऽपि तत्रैवाचो ऽपि समुदायद्वारा अवयव
स्य प्राप्तकार्यित्ववारणाय कार्यमनुभवन्निति। द्वित्वविधौ हि सन्यङोरिति षष्ठी न तु सप्तमी। अन्य[illegible]तीयिषतीत्य
त्रसनो द्वित्वं न स्यादिति बोध्यम्। यदि तु क्ङितीत्यधिकरणसप्तमी कारकविभक्तेर्ब[illegible]वत्त्वात्। क्ङिति तेन कथमव्य
वधानं सह्यमिति भिन्नमित्यादौ न गुणः। द्विर्वचने ऽचीत्यत्रापि द्विरुच्यते ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अरि[illegible]तीत्यत्रेनदे
परे२ षस्तत्रा[illegible] न हीकारे द्विरुच्यते किंतु तदेव। ऊर्णुनविषतीत्यत्र तु इकारे परे द्विरुच्यत इति भवत्येव स्थानिवत्त्वमित्युभ
तेनतदेषां निष्फलायद्येतदतिरिक्तफलं ने[illegible]ति बोध्यं। वस्तुत इति। नन्ववयवावयविनोः संबंधस्य समवायत्वे

मित्यनुभवाल्लोके निमित्तकारणस्य दंडस्य समवायिकारणमृत्तिकायाश्च भेद इति वक्तुं शक्यते। शास्त्रे तथाश्रयणे
मानाभावः। वर्णानां प्रसज्यप्रसंजकसंबंधसत्वेऽपि अवयवावयवित्वस्याभावात्। न च शयितेत्यत्र शीये तत्समवेतगु
णरूपकार्ये संपन्ने निमित्तकारणस्य ङित्वस्य शेङित्यत्र सत्वेन न तत्संभव इति वाच्यम्। एवमप्यध्येतव्यादौ तदसंभवादि
ति [illegible] चेन्न। शयितरीति ज्ञापकमात्रसाध्यत्वेनादोषात्। प्रकृतग्रंथस्तु प्राचीनानुसारीति केचित्। ध्वनितमेतत्। य
द्यपि भाष्ये तत्परिभाषाऽभावस्यैव ध्वननं तथा हि। जेघ्रीयते देध्मीयते इत्येतद[illegible] जुग्रहणव्यावर्त्यम्। तत्र च कार्याति
तु देशे तदानर्थक्याद्रूपातिदेशे ईघ्राध्मोरिति ईत्वस्यानिवृत्तावनिष्टापत्तिरित्युक्तम्। तत्तु न भाष्यावष्टंभजनानि भवंतीति
षा भाष्यसिद्धांतरीत्या द्वितीयाजवधिकस्य द्वित्वेन यङो निमित्तत्वानापत्त्याऽनयादोषाभावेन भाष्यासंगतिस्तथापि
अत्रपक्षेऽ स्वरांतरे व्यंजनान्युत्तरस्येति [illegible] मनुसृत्योक्तम्। जेरिरिषतीत्यत्र रिशब्दस्य द्वित्वेऽपि इकारस्य समनवयवत्तया द्वित्वा
नुभवेन तन्निमित्तत्वाभावेन न दोष इति बोध्यं। एतेन कृतेऽप्यजग्रहणेऽरिरिषतीत्यादौ गुणस्य स्थानिव [illegible] शिव

शब्दस्यद्विर्वारणेनैषाध्वनितेत्यपास्तम्। सत्यसतिचतस्मिन्नत्रदोषस्यदुर्वारतयानम्याज्ग्रहणव्याव[illegible] भाष्य
तु। अज्ग्रहणस्यकिंव्यावर्त्यमितिप्रश्नेऽभिरिषतीत्यु[illegible]त्तरस्यायोग्यतात्। इत्थंहि[illegible]कदाकृतं। भाष्यकायोति
देशेचक्रतुरित्यादावनकाराभ्यासताप्राप्नोतीत्याशंक्याज्ग्रहणेनरूपातिदेशंज्ञापितं[illegible]दोषवारणंकृतं। अ
ग्रेऽधिजगेइत्यत्रइवर्णाभ्यासताप्राप्नोतीतिरूपातिदेशदूषणमभिधायगाङ्लिटीतिद्विलकारकोनिर्देशः लिटि
लकारादावित्युक्तम्। एवंचाज्ग्रहणस्यैतदेवव्यावर्त्यमितितदाशयः। एवंचाधिजगेइतिवदरिरिषतीत्यत्रदोषा
भग नुपन्यासेनन[illegible] ताध्वनितेवेतिसुधियोविभावयन्तु। आर्द्धधातुकीयाःसामान्येनभवंतीतिपक्षेतद्भावभावितामात्र
द्वि२ णवतद्धुभावितामात्रेणापिनिमित्तत्वमित्यंगीकारात्। अधिजगेइत्यस्यतद्व्यावर्त्यत्वंबोध्यमीदृशनिमित्तत्वाश्रयणे
लिंगत्वज्ग्रहणमेवेतिबोध्यम्। ननुपूर्वंधातुरुपसर्गेणयुज्यतेपश्चात्साधनेनेतिसिद्धांतात्तथोदृशेदाशदेप्रदेनी
याःघुसंज्ञायाअवारणणत्वंसुलभं। नचकार्यकालपक्षेदोषएव। तथाहि। अत्रपक्षेऽदःसोमादितिसूत्रभाष्यप्रामा

१३।१

ऽपेन संज्ञासूत्रस्य स्वदेशे वाक्यार्थबोधाभावेन घुसंज्ञाया णत्वशास्त्रैकवाक्यत्वेन त्रिपादीस्थतयाऽसिद्धत्वात्साधनका
र्ये कृते दारूपत्वाभावादिति वाच्यं। अदसो मादित्यत्रोक्तरीत्या परिभाषावत्संज्ञाशास्त्रस्यापि स्वदेशे वाक्यार्थसत्त्वेन अ
ष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वाश्रयणेन चांतरंगत्वात् घुसंज्ञायां साधनकार्ये कृतेपि अत्र पक्षेपि णत्वं दुर्वारमिति
चेन्न। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते तत उपसर्गेणेत्यस्य ग्रंथकृतैवोक्तत्वेन साधनकार्ये कृते दाप्इत्यस्य दारूपत्वा
भावादवयवस्यानर्थक्येन च णत्वविधौ यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वमित्यर्थस्य सत्त्वेन दानिरूपि
तोपसर्गत्वाभावेन च तदुक्तशंकाया गगनकुसुमायमानत्वात्। नन्वेवमपि कार्यकालपक्षे प्रागुक्तोद्घातरीत्यांऽत
रंगायां घुसंज्ञायां कर्त्तव्यायां बहिरंगस्य पुकोऽसिद्धत्वादग्नी इत्यादौ प्लुतेऽनुनासिकप्रतिबंधकप्रगृह्यत्वप्रवृत्ति
वद्दाप्शब्दे दाबुध्या प्रवृत्तया घुसंज्ञया णत्वं सुलभमेवेति [illegible]।ध्यऽइति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन संज्ञायाः वाक्यैकवाक्य
त्वलाभेपि शंतानीत्यत्र शब्दरत्नोक्तरीत्या षट्संज्ञासूत्रस्थशेखररीत्या कृन्मेजन्त इति सूत्रस्थशेखररीत्या [illegible] शिवं

अत्र न आविभक्तावि तिसूत्रविषयकनित्यता) अष्टानामि चेन्न २
त्वेतिप्रतीकस्य १ तिप्रतीके १

ननु दाप्घटकदाशब्दे दारूपत्वमादाय घुसंज्ञेति तत्त्वसिद्धिः । न च घुसंज्ञकार्थभिरूविते॰ गत॰

त्व१ वाच्यं । परिभाषाया अभावेन । तत्रार्थवत्त्वस्य रूपपादत्वादिति चेन्न । लोकसिद्धत्वेनार्थस्य वक्ष्य

निमित्तनिमित्तकैस्य संज्ञाशास्त्रस्य लाभेनोपसर्गनिमित्तकत्वेन घुसंज्ञायामपि बहिरंगत्वस्य तुल्यत्वात् । अ॰ याम

प्रधाननिमित्तकत्वस्य लोकसिद्धत्वेपि प्रधानस्य तन्नि॰ कत्वे मानाभावेन परस्परा बहिरंगत्वखंडकग्रंथैर्वि

अ रोधः । सिद्धपरिभाषापज्ञो न ■ परभाष्यादिना यथा न विरोधस्तथा तत्रैव स्फुटीकरिष्यते । एवं च प्रकृते नसथो

वैतदसिद्धिरेवात आह । ननु प्रणिदापयतीति । अदाबिति प्रतिषेधस्तु न तेन दहिबान्तस्य प्रतिषेधेपि पातस्या

प्रतिषेधात् । सूत्रेऽदाबिति च र्त्वेन निर्देश इति दाधाघ्वदाबिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । लोके तत्तदर्थभेलापि अनित्यत्वे

नैव तल्लाभोऽत आह । यमुद्दिश्येति । अन्यथा रेफस्योरणिति शास्त्रेण णाकारावयवत्वबाधनेनावयवावयवत्व

त्व समुदायावयवत्वस्य लोकसिद्धत्वेन दावयवत्वस्य रेफसत्त्वेन प्रनिदापयतीत्यादौ दोषः स्यादिति भावः । न चायं न्यायः

शास्त्रेनाश्रीयत इति वाच्यं । हलंतात्तदादेः परस्यापृक्तस्य हल्लोलोपः इत्यर्थक हल्ङ्यादिसूत्रस्य सोममसुहृदित्यादावप्रवृ अविभगि

त्तावनिष्टापत्तेः । कीः गीरित्यादौ रेफस्यापदांतत्वेन विसर्गस्योपत्तेश्च । सम्राङ्भुरित्यत्र नकारस्य तुकापदांतत्वाच्चुत्वा

छ१

कं प कील पक्षे स्वशास्त्रे घुत्वे तदनाश्रयत्वं तत्त्वात्सि

तन्मध्यपतितन्यायेनापि इड्ग्रहणचारितार्थ्यं सूपपादमितीदं चिंत्यम्.१

नापतेश्च। अतएव दीधीवेवीटामिति सूत्रे इड्ग्रहणं चरितार्थं। अन्यथा इकारस्य शास्त्रेण प्रत्ययावयवत्वबाधनेऽपि प्र
गावयवत्वाबाधनेन गुणप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एतेन पठितेत्यादौ एवं सति ङीबापत्तिरित्यपास्तं। अनुबंधवि
निर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरिति सिद्धांतादेकांतत्वपक्षेऽप्युपदेशत्वेत्संज्ञालोपाभ्यामपहार्यस्यापिवयवत्वाभावेन इकार
दित्सदवाच्यत्वाभावात्। यत्रेत्संज्ञानुबंधानां तत्र प्रयोजनाभावादुपस्थाप्येन कार्यानुमानेपि अन्यत्रा[illegible]तदनु सामर्थ्या
भावा ५ मानेमानाँच्च। भविष्यतेत्यादौ त्विकारे प्रत्ययावयवत्वे बाधिते न्यायेन समुदायावयवत्वं [illegible] सुलभमिति बोध्यं। यदु पर
केनचित्सादृश्येन शप्रयुक्तेत्संज्ञे सत्यव्यवह्रियते इ[illegible]त्यादिना स्त्रीलिंगप्रकरणे शब्दरत्ने स्पष्टं। एतेन घुघुलोष्टिकरणेन कश्चिदनाश्र
यणमिति वदंतोऽपि परास्ताः। मुग्विधानसामर्थ्यादिति। ननु सवर्णदीर्घं बाधित्वाऽतोङि नइति स्यात्। मुग्विधाने
न तु तत्कौंडिन्यन्यायेन सोऽपि बाध्यते। न च कृतेपि मुकनयासद्वारत्वेति वाच्यं। सर्वथा निरवकाशत्वेन वा
धेरमायामित्यादौ पुनरुत्सर्गप्रवृत्तावपि तत्कौंडिन्यन्यायेन बाधे तदप्रवृत्तेः स्वीकारात्। भासितप्र[illegible] शिवे:

४ इत्यर्थकप्रतिपादकग्रंथादिनेत्यर्थः ४

षयता। इयादेशे कृतेऽपि आनुमानिकस्थानित्वेन मुक्प्रवृत्तेः सत्त्वात्। सवर्णे तु नैव। न्तदन्तरमुकोऽचारितार्थ्या द्वीतै
त्। यत्तु मुकि कृते नेयादेशोऽनङ्गितपरकरणादिति तन्न। पचमान इत्यत्रादुपदेशप्रयुक्तस्वरकरणपरभाष्य
प्रामाण्येन यदागमलब्धस्य तपरत्वेनाव्यावृत्तेः। अविशेषाद्धिशिष्टेऽत्वातिदेशवन्मात्रिकत्वस्याप्यतिदेशश्चेति चे
न्न। तावन्मात्रस्य प्रयोजनत्वे आनो ङित इत्यनन्तरं नानस्येत्येव वदेत्। अर्द्धमात्रालाघवस्य उत्तरत्र ईदास इत्या
दौ व्यत्ययकल्पनानावश्यकत्वस्य च सत्त्वात्। नन्वेवमपि मुग्विधानं सफलं। पचम् आन इत्यवस्थायां सानुना
सिकनिरनुनासिकयोः स्थाने जायमानस्याकारस्यान्तरतम्यादुभयगुणकस्य युगपत्संभवाभावेऽपि पूर्वंपरयोः प्रत्ये
गुण ३ कं स्थानितया पर्यायता स्यात्। अन्यथा स्थानिकं निरनुनासिकमेव स्यात्। न चाम् इत्यत्र चात्कातिदेशवत्कंन्तत्वातिदेश
स्य सत्त्वे ओदौतोः कंठ्यत्वोष्ठ्यत्वयोरेकत्रदर्शनतयाऽतिदिश्यमानधर्मविरुद्धधर्मत्वाभावेन मकारस्वाश्रयस्य ओष्ठ्य
त्वस्यापि सत्त्वेनोभयांतरतम्याद्गुणापवादेन सवर्णदीर्घेणोभयगुणकयोरेव प्राप्त्या पचोनः पचौँ पचोनः पचौँन इति रूप

नः १

ए

स्यसत्वात्क्वाकारःप्राप्तइतिवाच्यं।नह्याविस्तुपलक्ष्मेचःसर्वस्यतस्यानुनासिकत्वाद[illegible]तिऐस्वरोन्करीत्यानुना
सिकत्वाभावात्।भंजोआमर्द्दनइ[illegible]त्यादौतथादर्शनेऽपिस्वराणामूष्मणांचैवविवृतंक[illegible]णंस्मृतमितिशिक्षोक्तेरौकारस्य
विवृततमत्वप्रतीत्यातस्यचविवृतेनाकारेणसाम्याभावेऽपिईषत्स्पृष्टस्यविवृतौकारस्यप्राप्तावपिनेतावतामुग
विधानसाफल्यंकेनचिदुपगतमितिचेन्न।विधानस्यैतावतैवयोजनत्वेमात्रालाघवेनप्रक्रियालाघवेनचभा
नस्योँइतिन्यासमेवसूत्रकृत्कुतोनकुर्यात्।एवंचादेःपरस्येत्यनेनाकारस्यौकारेसानुनासिकोंतरतम्यात्सानु
नासिकोगुणःनिरनुनासिकान्तरतम्यात्तादृशएवेतिपचोनःपचौँनइतितदसीऽसिद्धमेवक्रियतांप्रयासेन।
एतेनएचइगितिसूत्रभाष्यप्रदर्शितभूयसाव्यपदेशेनप्रकृतेकंठस्थानिनोबाहुल्येनसवर्णदीर्घआकारएवभवि
ष्यतिनौकारादयइत्यपास्तम्।एचश्चांतरतमह्रस्वाभावेनावयवांतरतमे[illegible]तद्व्यवस्थापनेनियमभ[illegible]त्वाउत्तरभा
गबाहुल्येनव्यवस्थायाःसत्वेऽपिसंभवतिसमुदायान्तरतम्येतदाश्रयणेमानाभावादनिश्चयापत्तेश्चापप्रता[illegible]एवके [illegible]

एलकाइत्यादौ अवर्णभागबाहुल्येपि नाकारे वृद्धिः। ध्वनितश्चायमर्थः सद्धुवलीयोरादेशे भ्रूणोप्रति [illegible] आदि
नास्थानेन्तरतमइतिसूत्रशेषेभाष्ये। कैयटेनतुस्पष्टमेवोक्तमित्यादिकं। [illegible]यइति। युट्विधानवैयर्थ्यंतुन। लोप
स्यवैकल्पिकत्वेनतस्ययत्वेयश्रवणार्थत्वात्। ननुनायंदोषः। वुग्युटावितिंकारभात्। एवंनकाचइत्यतदप्राप्तियोग्येषु
टोचारितार्थ्यान्तु। घञर्थकविधानमितिकेऽनकाचूत्वाभावेपिड्यरःप्राप्तिमत्वादित्यरुचेराह। जहारेत्यादाविति। आदि
नाभूयास्त्रामित्यादौ आर्द्धधातुकत्ववल्लादित्वयोरतिदेशेन प्राप्तस्येटः परिहारः। श्रीणांभ्रूणामित्यादौ नुड्विशिष्टस्या
९ जादित्वातिदेशेन अचिश्नुधात्विति प्राप्तयोरियङुवङोः परिहारो बोध्यः। ननुयमुद्दिश्यविहितइत्युक्तोऽधिपाष्टस्या
दौसुटः सकारस्यप्रत्ययावयवत्वाभावात्स्व त्वंनस्यात्। तकारोद्देशेनसुटोविधानात्। नचतकारप्रत्ययावयवत्वस
त्वेनतदतिदेशेनतत्वंसुलभमितिवाच्यं। उद्देश्यतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणधर्मस्यप्रत्ययावयवत्वस्यविशिष्टः
तिदेशेपिसकारेतदभावादितिचेन्न। नन्मध्यपतितन्यायेनसीयुट्विशिष्टस्यप्रत्ययत्वलाभेनसकारेतदवयवत्वाक्ष

सुट् १

तेः। क्वचिद्विशेषणाग्रहणे नापि आगमविशिष्टो गृह्यते। अतएव बहुवचनस्य वस्नसावित्यत्र पदस्य पदादित्यधिकारा

दुपस्थितसमर्थपरिभाषाबाधाय पदत्वेन सुबंतत्वेन वा यत्र साक्षादुद्देश्यता तत्रैवास्याः प्रवृत्तिरित्युक्तेः समर्थसूत्रे शे

खरे। विशेषणोद्देश्यत्वाभावे तु साक्षादित्युक्तिरसंगता स्यात्। तेन शेखरे तैई त्यत्र रुड्विशिष्टस्य सार्वधातुकत्वात्गुणविशिष्ट २ हत्वहस्येत्रं

स्यकारकत्वाच्छीङः सार्वधातुके गुण इति गुणः सिध्यति गतिकारकोपपदादिति सूत्रस्थ। वर्णग्रहणे इति। तद्घटितधर्माति

देशे तद्घटितधर्मातिदेशे चेत्यर्थः। अतएव हुझल्भ्य इति सूत्रे भाष्ये रुदिहीत्यादौ धित्वव्यावर्तनाय हलीत्यनुवर्त्य हलादेर्हेरि

अन्यथा तिव्याख्यातम्। अनया हलादित्वातिदेशेन तदसंगतिः स्पष्टैव। अतएव भूयास्तामित्यादौ वलादित्वाभावेन नेडिति।

दोरुक्ते तेन दिदीये इ [redacted] यादौ पुंर्येणादिकं नेति बाध्यं। ङमंनेति। फलितार्थकथनमिदं। मूलार्थस्तु ह्रस्वात्परस्य

पदावयवस्य ङमो ङमुड् जादौ पदे इति बोध्यः। एतेनावृत्तिकरणगौरवेणास्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तत्वमित्यपास्तम्। पूर्वोदि

तकथनेनैकदेशयुक्तित्वमित्यन्ये तन्न। यत्तु मिदचोंत्यादिति सूत्रस्थभाष्यविरोधेनैकदेशयुक्तत्वमस्य [illegible]

मितः परादित्वे हृषन्तपद इत्यत्रानुस्वारो न स्यात्। अपदान्तत्वादित्युक्तेः। आगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्य[illegible]नुगाद्‌दसंग
तिरिति। तन्न। संयोगान्तलोपे कृते अनुस्वारस्य सुलभत्वेन तस्यैकदेशयुक्तिस्तस्य त्वयापि वक्तव्यत्वात्। तृहिकिमर्थसाऽर्थ
उपेक्षितद्वृत्तिचेत् लौकिकानुभवविरोधात् फलाभावाद्द्रीणमित्यादौ नुटः सु[illegible]स्त्वेन नान्तस्य प[illegible]न पदान्तस्येतिण
त्वनिषेध प्रवृत्त्यादोषबाहुल्याच्च। सिद्धान्तासंगतिरिति। नन्वेवमपि भाष्यासंगतिः। पाघ्रेतिसूत्रे पा[illegible]तिविशिष्टरूपो
पादानेनोपस्थितार्थस्य विशेषणतयाऽन्वयसंभवेनार्थवत्तः पाशब्दस्यादेशविधानेनागमसमभिव्याहारविशिष्ट
स्येवार्थवत्त्वेन च निर्दिश्यमानपारूपस्यार्थवत्त्वाभावादिति चेन्न। आदेशविधावंगा[illegible]कारसमेतेनार्थवत्ताशब्दां
तेयदंगं तदवयवस्यानिर्दिश्यमानस्यादेश इत्यर्थसत्त्वेन यदागमेति न्यायेन प्रकृतेऽर्थवत्ताशब्दः। अपाऽइतितदंतत्त्वम
पिव्यपदेशिवद्भावेन तस्यैव सत्त्वेन न तदवयवपाशब्दनिर्दिश्यमानत्वाक्षतेरिति भाष्याशयः। स्थानषष्ठीनिर्देशादिति।
एवं च शब्दानित्यत्ववारणाय पदिन वाक्यस्य लक्षणया समुदायादेशपरत्वेपि न [illegible] तदर्थत्वे [illegible] गइत्यचः परस्मिन्नित्या

देर्नासंगतिरिति बोध्यम्। ननु स्थानिवत्सूत्रेणानुमानिकस्थान्यादेशग्रहणमित्युक्तिस्तत्कथमिहोच्यते तस्य स्थानि
आ वत्सूत्रे ग्रहणे न दोष इत्यादेशग्रहणसामर्थ्यादिति चेत्समं प्रकृतेपीति चेन्न। हेनावधेति सूत्रवदेकेरिति षष्ठीनिर्देशे
नाष्टाध्यायीबोधितस्थान्यादेशभावसत्त्वेपि श्रौतस्थान्यादेशभावे शब्दानां नित्यत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानसमुदाया
देशग्रहणेपि नेदृशानामिति बोध्यम्। नन्वेवमुदंस्थादित्यादावपि। यदागमाइति न्यायेनोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधि धर्मसत्व ९
तो ५ करणया वद्धर्मा अतिदिश्यन्तेनाऽत्रस्थात्वमनुपपन्नम्। अत्र चेदं भाष्यमपि मानम्। अग्निस्य इत्यादिभाष्योदाहरणा
श्य दृष्यात्रुतनिर्दिष्टमानपदेऽर्थद्वयमित्याह। अवयवनिरूपितमेवेति। यद्यप्यग्निस्य इत्यत्रांत्यबाधेऽस्य समदेशस्य त्येव
सिद्धं। तत्रेतरव्यवधानं च तापकस्य सजातीयविषयत्वादज्व्यवधानं। अत एव हंसशिंशसीत्यादौ न दोषस्तथाप्य
तियूयमित्यादौ विश्लेषे हि विदुषीत्यादौ च द्वितीयार्थस्य फलं बोध्यम्। निरूपितत्वस्य तृतीयार्थत्वादाह। स्थाननिरूपितसंधे बं
नेति। स च निवर्त्यनिवर्तकभाव[redacted]ः। पथे केऽयमणचीत्यादौ। तत्रैकनिवर्तकेऽयमणप्रसंगसनीत्यर्थः। [illegible] वेति

लक्षणया ४

भवति २

नाप्युच्चार्यमाणपदबोध्यत्वं। उच्चार्यमाणस्यापाबोध्यत्वस्यागमविशिष्टेसहेनोदस्यादपिव
केउ

बोध्यं। जातिपक्षेदोषाभावादिति। नन्विदयुमेक्तम्। जातेःस्वतोनिर्दिश्यमानत्वाभावेनव्यक्तेरुच्चारणे। वरस्यापिनोक्ते
निर्दिश्यमानत्वस्याभावादितिचेन्न। अस्यायंभावः। निर्दिश्यमानत्वंनोच्चार्यमाणसजातीयत्वेवक्ष्यमाणहयवरटसूत्र
स्थभाष्यविरोधात्। येनविधिरितिशास्त्रप्रामाण्येनविशेषणस्यतदंतबोध्यत्वेनोच्चार्यमाणविसर्जनीयपदबो
ध्यत्वस्य तदंतेसत्वेनोक्तभाष्यविरोधापत्तेश्च। तस्मादेतच्छास्त्रीयसंकेतग्राहकासहकारेणोच्चार्यमाणप
दबोध्यत्वंतदितिवाच्यं। अस्तिचोदस्थादपिबदित्यत्राद्यंतौटकिताविति शास्त्रसहकारः सुपदइत्यत्रयेनविधि
रितिसहकारश्च। विसर्जनीयस्यसइत्यत्रतुयेनविधिरित्येतत्सहकारेपिबिंदुद्वयस्यतदभावात्। यद्यपिस्वंरूपमिति
स संकेतग्राहकंतेनैतच्छास्त्रीयइत्युपपन्नं। तथापिभाष्येतस्यप्रत्याख्यानात्। सत्वेपितस्यतदंतनिरुक्तविशेषणत्वेना
दोषाच्च। ईदृशनिर्दिश्यमानत्वंग्रंथकृतोप्यभिमतमेव। अन्यथाव्यक्तिपक्षेशंकायाजातिपक्षेणसमाधानासंगतिः। त
त्रजातेनिर्दिश्यमानत्वेतुल्ययुक्त्याव्यक्तिपक्षेप्यणुदित्सूत्रगृहीताष्टादशव्यक्तीनांनिर्दिश्यमानत्वसंभवात्तज्ज्ञापका

श्रयणसंगतिश्च। अतएवविड्डूरीङोर्ङित्वंस्पष्टार्थमितिवक्ष्यमाणग्रंथसंगतिः। अन्यथा तदोःससावित्यत्रानुवृत्तत्यद
पिनद् २ दादीनामित्यस्य[illegible]वतद्विधावनुवृत्तांगस्येत्यस्यैसंभवादंत्यादेशत्वायतस्यावश्यकत्वेन नतत्संगतिः। ममतु अंगस्ये
तच्छास्त्रीयसंकेतितत्वेन नतदंतस्य च तथात्वेन नतत्संगतिः स्यादेव। नन्वेवमपिपूर्वापरविरोधः। ड्डुवर्जोर्ङित्वंधा
त्वादीनामपिनिर्दिष्टत्वादंत्यादेशत्वायेत्यनेन। धातोरप्येतच्छास्त्रीयसंकेतवत्वादितिचेत्। ग्रंथकृतोप्यन्याभिप्रा
यकत्वात्। तथाहि। धातोशादिः धात्वादिर्धातुरादिर्यथोरित्यद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिश्च। धात्वादिश्च धात्वादीच धा त
णां ५ त्वाद्यस्तेषामितिषष्ठीतत्पुरुषबहुव्रीहिगर्भैकशेषेणश्नुभ्रुस्त्रौ निर्दिश्यमानत्वादंत्यादेशत्वायेत्याशयात्। अत
एवआनेमुगितिमुग्विधानस्ययदागमन्यायानित्यत्वज्ञापकत्वंसंगच्छते। अन्यथायदागमाइतिलक्ष्यस्याकरूप
निर्दिश्यमानत्वाभावेन नतत्संगतिः। अतएवयेनविधिरित्यत्रभाष्ये प्रत्ययग्रहणे चापंचम्याइत्यस्यरपतीर्णइत्यु
ये दाहरणंसंगच्छतेइतिदिक्। अनयापरिभाषयेति। येनविधिरित्यस्यैवयदागमाइत्यस्यापिसंज्ञात्वे। कृतेनाकरूप शिवं

वेतिबोध्यम्। एवंच तन्मध्यपतितन्यायबोधितस्थानितस्यापि नेयंबाधिका। तस्य स्थानिवद्भाव [illegible] त्। अच
यदागमाइत्यनेनास्य भेदाभावेन स्थानिबुद्ध्या कार्यजननादित्यस्योभयत्राविशिष्टत्वेन कथमतदिति वाच्यं।
कादेशः खल्ववश्यं वक्तव्यः साकच्कार्थः। अश्ववचनं साकच्कार्थमित्यादिभाष्याद स्य [illegible] तिदेशत्वलाभात्।
यदागमाइति तूदस्थादिति निर्दिश्यमानस्योदाहरणदानात् संज्ञाबोधकइति लाभेन तयोर्भेदस्य सुज्ञेयत्वात्। अत
एव जराया इति सूत्रशेखरः संगच्छते। न चोक्तभाष्याद्व्यपसर्वनाम्नामित्यकज्विषये निर्दिश्यमानस्य त्यस्यात्र
वृत्तिरेवास्तु। अत एव किमः कइति शेखरोपपादितभिन्नधकीत्यत्रँभाष्यविरोधान्नेति वाच्यं। न्यायसिद्धोक्तभाष्या स
भ्यामेतद्भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात्। अकच्चिकृते तद्धितत्वं न प्राप्नोतीति भाष्यस्य तन्मध्यपतितन्यायेन कविशिष्टस्याधि जु
नर त्वेऽकचः श्रवणं प्राप्नोतीत्याशयमजानता परत्वाद्धित्वमिति समाधानमेकदेशिनाकृतमेव भाष्ये। अथवाहकोस्मिर
तदर्शक्लिजेनेकारेणनिर्देशइत्युक्ताशये न समाधानं कृतं। तत्रत्यशेखरस्तु हुझल्भ्यइति सूत्रस्थे कैयटानुरोधेनेति शिवं

ना१ १२

ना२ त५

निर्दिश्यमानत्वं तयोर्नास्तीति भावः। लोकेनाप्यंगाधिकोसंज्ञासंज्ञिभावस्यैवबोधनात्। नचैवशास्त्रीयसंकेताभा
वान्नस्य तत्त्वं सुलभमिति वाच्यं। आद्यंतौ टकितावित्यादिसंज्ञासंज्ञिभावस्यैवलाभात्। अतएव ऋकारस्य गुणवृद्धी अ
रारावेवेति संगच्छते। अतिदेशस्य तु तथात्वाभावेन तत्तद्बोधितस्य निर्दिश्यमानत्वमेव। अतएवोक्तं तिसृणामिति भा
ष्यसंगतिः लिंगविशिष्टपरिभाषाया अतिदेशत्वेन तद्बोधितस्यापि निर्दिश्यमानैमेव। अतएव सखी सुपथी इत्या
दिविभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणमिति परिभाषोदाहरणं संगच्छते। अतएव हेमंती प्रियायस्येति बहुव्रीहौ लिंगविशि
आन् ष्टपरिभाषया महत इत्यात्वमाशंक्यानित्यत्वेन समाहितं भाष्ये। नन्वेवं तदोः सः सावित्यत्र भाष्यशेखराद्यसंगतिः।
तच्चहितोरितिनोक्तम्। अनेषेत्यादौ नस्याप्याप त्तेरित्युक्तं। अतिस्य इत्यादौ तद्वारणार्थं परिभाषाप्रवृत्तेरावश्यकतया तत्र
यदागमा इति बोधितस्यापि त्वस्याप्यनया बाधादिति चेन्न। विरोधाभावात्। निर्दिश्यमानत्वतदवयवस्यसत्वेन
दोषाभावात्। उदस्थादित्यत्र तु निर्दिश्यमानस्योदः परत्वाभावेन न ततः परस्य निर्दिश्यमानत्वाभावे विरोधःस्पष्ट

बोध्यं। एतेनाकज्विषये नायं न्याय इति प्रतीकमादाय किमः कादेशे कर्तव्ये इति शेषः इति वदंतः पर[illegible]ः। उक्तभाष्य
विरोधात्। मपर्यंतस्य किं युवभ्यां कोमावकाभ्यामिति प्रक्रियाविरोधात्। एतेनाकज्विषये नायं न्यायः। स्थानिवद्भावेन
वत्तन्मध्यपतितन्यायेनापि तद्बुद्ध्यैव कार्यजननादिति वक्ष्यमाणग्रंथेपीह व्याख्यात इत्यलं। विरोधाभावादिति। राज्ञः
कचेत्यादौ निर्दिश्यमानस्य राजन्शब्दस्य स्य कादेशो भवतीत्यादिना समावेशसंभवादिति भावः। यद्यपि सत्यपि सं
भवे बाधनं भवतीति भाष्यन्यायेनाविरोधेपि बाधसंभवस्तथाप्यबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति भावः। यत्वादेः
परस्येति। सुपद इति भाष्योदाहरणे द [illegible] नेकाल्विति विषयेऽस्याश्चारितार्थ्येन परत्वादाभ्यां बाध इति भावः। नापी
त्ति। निर्दिश्यमानस्येत्येतदर्थभूतस्यैवाकार्थबोत्पूर्वं प्रवृत्त्याऽन्तरंगत्वं तस्य। एतयोस्तु स्थानषष्ठीनिर्णयोत्तरं प्र
वृत्त्या बहिरंगत्वमिति भावः। कैयट इति। अत्रारुचिबीजं तु निर्विषयत्वाभावः। हरीणामित्यादौ दीर्घस्यानादेशत्वाय।
लोंत्यस्येति चरितार्थं नामीत्यादौ अच इत्यस्य संकेतवत्त्वात् निर्दिश्यमानत्वाभावात्। अंतरंगप्रवृत्युत्तरं बहिरंगप्र

स्यां

षष्ठीस्थानेयो
गेत्यस्य राज्ञः कचे
त्यादि २

देनौ बाधकाभावाच्च। अकृत्स्नविषयेइति। अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम्। तमब्ग्रहणमेवेति। नन्वनेकविधान्तर्याभा
वेपि स्थानकृतान्तर्यस्य सत्त्वेन तत्रैवातिशयत्वलाभार्थं तमब्ग्रहणम्। तत्त्वं च अन्यूनानतिरिक्तस्थानत्वं।
तेन हरीणामित्यादावेदैतोर्न। लाकृतिरित्यादावेकारेणाय्येवेति चेन्न। तदभावे हि अंतरतम इति सूत्रे स्थानग्रह
णानुवृत्त्याप्रसंगसदृशो भवतीत्यर्थे संपन्ने स्थानेइत्युत्तरसूत्रसामर्थ्यादेवातिशयत्वलाभे तमब्ग्रहणस्याना
त५ र्थेनात्स्वर्थकेंसत्त्वात्। तेनानेकविधान्तर्यलाभे प्रसंगस्थाने नैवांतरतमो भवतिसतिसंभवे इत्यर्थे जाते तमब्
त४ ग्रहणस्यातिशयत्वलाभार्थमित्यन्यदितिबोध्यं। समानवर्णे पादादीनां नेइति। तेन चरणशब्दस्य पदादेशोने
तिभावः। यद्यपि चरणपादशब्दयोः पर्यायतया स्थान्यादेशत्वसत्त्वेपि न दोषस्तथापि पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रिया
त्ति२ मिंकोशेन चरणशब्दस्य नपुंसकत्वलाभेन तत्स्थाने तत्समानार्थकपदादेशो भसिपन्नोत्यस्यापत्तिरित्यत्र विचा न्य
रः। ननु पद्दन्निति सूत्रस्य न स्थान्यादेशविधायकत्वं किंतु व्यवस्थार्थत्वम्। किंच स्थानेऽन्तरतम[illegible]सूत्रेन पा ःशिं

त्तकत्वं ३

रस्मात्। एवं च गर्गादिभ्य इत्यादौ न लक्षणेत्यर्थसत्वेन तद्धितानां पदोद्देश्यकत्वाभावे श्वाशुरि[illegible]त्यादौ धरापत्तेः।
गोभवदित्यत्र अप्रगृह्यत्वापत्तेश्च। नापि पदसंबंधित्वं तत्वं श्वाशुरिरित्यादावतइञोऽनापत्ते वृद्धवमीयत्र त्वौप देशनात्
तस्मात् त्तेश्च। वस्तुतः पदव्यपदेशरहितानिमित्तत्वम्। तद्धितविधौ प्रातिपदिकस्योद्देश्यत्वेऽपि वस्तुतः पदव्यपदेशरहि
तनिमित्तकत्वसत्वात्। न चैवं प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्यापि पदकार्यत्वापत्तिस्तथा च तद्भवतीत्यत्र त्वादेशो न स्यादि
रहिता ५ ति वाच्यं। उत्तरपदे पदव्यपदेशनिमित्तकत्वेऽपि त्विप्रत्ययादौ वस्तुतः पदव्यपदेशरहितानिमित्तकत्वाभावात्।
अत एव न चूद्ध्योपादानं। तद्भवतीत्यादौ च्विप्रत्ययेस्यादि[illegible]ति पदत्वसत्वेऽपि सुबंतत्वाभावान्न सुप्तिङंतत्वमिह
पदत्वं विवक्षितं। तत्तु भ[illegible]पदस्याप्रयोगेणेत्यादिना ग्रंथकृतैव ध्वनितम्। यदि तु राजन्श्च श्वराघ्यु हित्यादौऽपसं
निष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवादः उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते इति न्यायेन प्रकल्प्य वेति न्याये न भाविभत्वे
न पदत्वबाधः इत्युच्यते तदा व्यपदेश[illegible] इति विहाय सुबंतं इति पाठो बोध्यः। उपात्तमित्यादीति। एतेन विशेषणत्रय शिवं

पद१ व्यपदेश१

श१ नि१

ठस्यभाष्येदूषितत्वेनविसदृशादेर्निवृत्तिर्मत्रार्थकत्वेपितादृशस्यानिवृत्त्यर्थकत्वाभावेननेदमुदाहरणंयुक्तमित्यस्व
रसादाह। नृन्तकोस्तुरितिचेति नन्वेवमपीति। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयासर्वथाऽनर्थकस्यवारणपीत्यर्थः। अम
६ हान्महान्भूतः महद्भूतः च्व्यंतस्योर्यादिच्विडाचश्चेत्यनेनगतित्वात्कुगतिप्रादयइतिसमासः। गौणार्थबोधकत्वे
नशब्दस्यापितत्त्वंबोध्यं। संज्ञादीत्यत्रकर्मण्यातश्चोपसर्गइत्यङ्। आदिनाऽनुकरणपरिग्रहः। यद्वा संज्ञा आ
दिः प्रथमाबोधिकायस्यसंज्ञीत्यर्थः। अत्रपक्षेऽपिरनुकरणसमुच्चायकोबोध्यः। महान्तौबाहूयस्यमहाबाहुरित्य
त्रात्वायोपसर्जनत्वरूपगौणत्वस्याग्रहणमावश्यकम्। अतएवसमानाधिकरणोत्तरपदआत्वविधानंसार्थकं
मुपसर्जनप्रतिषेधश्च। एवंचेदंप्रयोजनंनामाधारणंपदकार्यंतस्येतिनि[illegible]धायाह। किंचेति। यत्तुपदोद्देश्यकं विषय ३
कार्यंतत्कार्यमिति। तन्न। आन्महदित्यत्रोत्तरपदाधिकारेणपूर्वपदाक्षेपाद्यथाकथंचित्सत्वेपिराजश्वशुराद्यादित्यादितद्धि
तविधौसुबंतानद्धितइत्यस्यसत्वेपिस्वमतेघकालतनेष्वितिज्ञापकादुस[illegible]घमानः प्रातिपदिक[illegible]त्ययः सुपः १

सतरि ३

यस्यापीदमेव कृत्यमिति ध्वनितं। तथा हि। यदुपात्तमतद् इति न तद्विशिष्टरूपं यद्विशिष्टरूपं प्रातिपदिकपदोदितं न
तद्विशिष्टार्थोपकम्। यद्विशिष्टार्थोपस्थापकं च शब्द इति न तदुपात्तमिति बोध्यं। नन्वेवमोत्सूत्रस्थभाष्यासंग
तिस्तत्र हि अहो भवद्धो भवदित्यादौ प्रगृह्यत्वं गोत्वेन परिहृतं। निपातपदस्य तत्र प्रातिपदिकपदतुल्यतामा द
आह। निपातपदंतिति। निपतंत्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवंतीति व्युत्पत्त्या निपातपदस्य चादिषु योगरू
ढत्वमिति भावः। प्रातिपदिकपदं तु शुद्धरूढमिति वैषम्यं बोध्यं। वस्तुतस्तु अनुगतव्यक्तिकानां व्यक्तिरेव प्रवृत्तिनि संज्ञानां ५
मित्तं। द्वित्वादिषु व्यक्तिरेव त्वप्रत्ययार्थे या इति डित्थत्वडित्थयोरभेदः। कादिसंज्ञानामप्येवं तत्। अननुगतानां ता व्यक्तिका ८
सां तु शब्द एव। एवं च निपातसंज्ञाया अनुगतव्यक्तिकत्वेन व्यक्तिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति चादित्वेनैव चादीनामु
द पस्थितिः। प्रातिपदिकपदस्य तु शब्द एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति प्रातिपदिकपदत्वेनोपस्थितिरिति युक्तमेवानयोर्वै
षम्यं। ध्वनितं चेदं कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यादिना वृद्धिसूत्रे भाष्ये। स्पष्टं चेदं ऋलृक्सूत्रे विवरणे। संज्ञाशब्दस्वरूपं

व्यु॰क्लि॰क॰सं॰
ज्ञी॰ १

बाप्रत्ययैस्त्वतल्नादिभिरित्युक्तिस्त्वननुगतविषया। लक्षण[illegible]याव्याख्यानपरं कैयटस्तु चिंत्यमेव। कुत[illegible]नेत्यस्य
ककारेणेत्यर्थस्तु प्रकृताभिप्रायेण। तत्रांतरतम्यात्तस्यैव प्राप्तेः। एवं गत्वं प्राप्तमित्यादावपि लक्षणं विनैव नि
र्वाह इत्यलं। ननु नायं पदकार्यविषयः किंतु विशिष्टरूपोपादानविषयोऽन्यथा गोबाहीकमानयेत्यादौ तदुक्त
हेतोः सत्वेनात्वादिप्रवृत्तावपि गां पाठयेत्यादौ पाठक्रियान्वयासंभवात् विभक्तेः प्रागेव णत्वप्रतीत्या उक्तहे
तोस्तत्राभावेन णत्वादिस्यान्नमं तु विशिष्टरूपोपादानाभावान्न दोष इति कौस्तुभोक्तं युक्तमिति चेत्तत्राह गां
पाठयेत्यादाविति। ननु बाहूणं पद एव तत्प्रतीतावपि वक्तृणां ततः पूर्वमेव प्रतीतिसत्वेन विनिगमनाविरहा।
धा आह। भाष्यप्रयोगे त्वादेशकरणेन चेति। सांतेति दीर्घ आदिशब्दार्थः। क्वचित्तथैव पाठः। तदनापत्तिरिति। अत्वं सं
संपद्यते। महान्महान्भूत इत्येतेषु आत्वाद्यनापत्तिरित्यर्थः। तद्वतीत्यत्र पदसंस्कारपक्षे पि दोषो बाध्यः। ए
तत्सर्वं वक्तुस्तत्सर्वमेव न तथा बोध इत्यभिप्रेत्यं वस्तुतस्स एवनेत्याह। किंचेति। कर्तृक्रियेऽनिर्दिष्टा विशिष्टपाठः। व ।शि।

मानुस्त्रियेत्येकशेषात्। अत एव भाष्ये तथैव पाठः॥ गामेवेत्यस्य तत्पदवाच्यमेवेत्यर्थः॥ भाष्यस्थत्वानुकरणमि
दं। अन्यथा गोरेवेति वदेत्। एवं चाग्रे देवदत्तेनैवेति पाठः॥ भाष्ये संबुध्यंतस्य तस्य दर्शनात्। प्रत्युत त्वं नु न वाक्यांतत्वा
भावात्। भाष्ये ऽपि गामभ्याज शुक्लामिति पाठेन नस्य वाक्यांतत्वाभावाच्चेति बोध्यम्। श्लोक इति। अभिव्यक्तपदा
र्थाये स्वतंत्रा लोकविश्रुताः॥ शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यो वचनेषु न तद्धिष्विति श्लोक इत्यर्थः॥ आरभते ति क्व
चित्कोऽपपाठः॥ आरभमाणेनेति पाठस्तस्यात्मनेपदित्वात्। नन्वेवमात्रस्थभाष्यासंगतिरेवोक्तरीत्या न्याय
स्य पदकार्यविषयत्वलाभेन तथैव वक्तव्यं। अन्यथा सामानाधिकरण्यमनुचितं। प्रत्युत विशिष्टरूपोपादानं विष
यत्वमिति लभ्यत इत्याह। अर्थाश्रय इत्यादि। एवं च न्यायस्य पदकार्यविषयत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति भावः॥ त
यामदुक्तरीत्येवेदं भाष्यं व्याख्येयमित्याह। गोन इति। एवं च त्वदुक्तं विशिष्टरूपोपादानं साधकं नेति भावः॥ तस्मा
त्सुबंतव्यपदेशरहितानिमित्तके कार्ये यत्र विशिष्टार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं तत्रैवायं न्याय इति सिद्धमिति बोध्यं।

नन्वेवमगोमतीगोमतीसंपन्नागोमतीभूताइति प्रत्ययलोप सूत्रभाष्यप्रयोगे स्त्रियाः पुंवदित्यस्यापत्तिः। अम
महद्भूता २ हतीमहतीसंपन्नाऽइत्यत्रेव। तत्र विशिष्टरूपोपादानाभावादे [illegible] स्य न्यायस्याप्रवृत्तेरिति चेन्न। गोमतीत्यस्य
नदीत्यर्थेनाभाषितपुंस्कत्वेनादोषात्। स्पष्टं चेदं प्रत्ययलोपइत्यत्र विवरणे। यद्यपि तत्रैकेषटे न च्छेते विकृतेः
गोमती कर्तृत्वं कचित्प्रकृतेः एवं च गोमतीसंपन्नाइत्यत्र प्रकृतेः कर्तृत्वे न विकृतेः गोमतीत्यस्य भूतेनेत्यनेन वैयधिक
रण्यान्न पुंवत्त्वं। महद्भूताइत्यत्र तु विकृतेः कर्तृत्वे नास्ति सामानाधिकरण्यमिति समाहितं तथापि गोमतीत्यस्या
रोपेण अगोमतीत्यर्थकत्वे सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वादिति विवरणे न दूषितमिति दिक्। सुपथाः सुस्नाताइत्या
दावपि। स्नुरीभ्यां तुट्चेत्योणादिकोऽस्मिः। आगमसमभिव्याहारे विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वनियमेनासोऽनर्थकत्व
मितिभावः। ननु नेदं युक्तम्। अवयवस्यानर्थकत्वेऽपि विशिष्टस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणान्नानर्थकत्वं। न च निर्दिश्य
मानस्येत्यस्यावयवषष्ठ्यां प्रवृत्त्या निर्दिश्यमानांसं तस्योपधायादीर्घइत्यर्थेन प्रकृते निर्दिश्यमानत्वानर्थकत्व शिवं

तु२

वेतिवाच्यं। अपिबदित्यादावनर्थकेपि बाधादेशकरणेन निर्दिश्यमानस्यार्थवतो ग्रहणेमानाभावात्। स्यमतेउणादी
नामव्युत्पन्नत्वात्। सुस्रोत इत्यव्युत्पन्नमेवेतिँ नवकुंशकाम। सुपथा इत्यर्थवतस्तस्योदाहरणस्योच्छेदापत्तेरिति
चेन्न। सुस्रोतसित्यस्य तसिप्रत्ययांतत्वेनादोषात्। भाष्येऽपीदमेवोदाहरणं द्रष्टव्यं। यद्यपि भाष्येऽत्र दंडी वाग्मी
उदाहरणे इत्येवोपात्तं तथापि तनदृंप लक्षणतया व्याख्येयं। अन्यथासौ चेति दीर्घस्य सत्वे न नियमस्यानुपयुक्तत्वेन च
तदसंगतिः स्पष्टैवेति दिक्। अंगादिति परइति। अनेनारुचिः सूचिता। तद्बीजं तु विभाषेट इत्यर्थवत एव षीध्वमः त्रा५
संभवा नानर्थकस्येत्यंगादित्यस्यानर्थकत्वरूपं न त्रहि इट इति न षीध्वमो विशेषणमसंभवात्। इटोऽवयव
त्वेनैतत्त्वेऽपि तद्ग्रहितेन तत्ताभावेन तत्त्वस्य दुरुपपादत्वात्। किंतु धकारविशेषणं येन नाव्यवधानन्यायेन षी
शब्दव्यवधाने सत्यपि भवति वचनसामर्थ्यात्। इणः परो य इट् ततः परस्य न तत्संबंधि धकारस्य ढो भवतीति तद
दर्थः। एवं च तत्राप्यर्थवत एव संभवेनांगग्रहणस्योक्तार्थबाधकत्वं युक्तमेव। परंतु अर्थवद्ग्रहणे इत्यनेनोक्तबाध

विशिष्टे ३

स्या१नि१त्व१

न१

नेऽपि अनित्यसमन्नित्यस्येतन्मूलकत्वं भाष्यवचनरूपेण तस्य पाठात्। स्पष्टश्चायमर्थः विभाषेट इति सूत्रशे
खरे इति बोध्यं। अस्यानित्यत्वमूलकत्वं वदतस्तव विभाषेट इत्यत्रानर्थकस्यैव तस्य संभवेनात्रापि तथाभ्रमः
स्यादिति कर्त्तव्यं त्वायोगाद्दिति मम तु नावश्यकं तदित्यलम्। तावन्मात्रांशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबललब्धमिति।
अनेनोभयत्र एतदेव बीजमिति सूचितम्। यद्यपि शब्दाधिकारार्थाधिकार एवानयोर्बीजमिति कैयटेनोक्तं।
तथाहि पक्षान्निरिति सूत्रे भाष्ये कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्त्तते एकदेशो नेत्युक्तं। एकयोगनिर्दि
पदेशेऽद्दितिपदा ष्टानामपि पदानामुपदेशेऽजनुनासिक इदित्यतोऽनुवृत्तिदर्शनेनार्थवदधातुरित्यतोऽर्थवत्पदानुवृत्तिदर्शने
न च यथाश्रुतभाष्यप्रश्नानुपपत्त्या समासनिर्दिष्टानामित्येव तदर्थो वाच्यः। न तु परस्परान्वितानामिति समा
से हि वृत्तिस्वभावाद्राजपुरुष इत्येतद्घटकराजपुरुषयोरपि राजसंबंधवत्पुरुष इत्यर्थे शक्तिरिति निर्वाहात् तए
व नामैकशेषे नामग्रहणमित्युद्घोषः। एवं पाकमूलेत्येतदर्थकमूलपदस्य पाकमूलार्थकस्यार्थरहितस्य कथम शे॰

च१ ८१

नुवृत्तिरर्थाधिकारादितिप्रश्नः शब्दाधिकाराश्रयणेन समाधिः एकत्रार्थे एकोपस्थितिरूपयोगः पुच्यमानेसब
द्धंयस्यदन्ते ननिर्दिष्टनामधेय एकदेशोऽर्थरहितोऽप्यनुवर्त्तते शब्दाधिकाराश्रयणादित्युत्तरार्थः।समुदायाभि
धायिद्वंद्वनिर्दिष्टयोरितितुप्रकृताभिप्रायेण पूर्वपक्षभाष्यव्याख्यानपरंबोध्यमितिलभ्यते तथापिनेदंयु[illegible]
औतोमूशसोरितिसूत्रेऽचिनवमित्यत्रात्वव्यावृत्तये वासुप्यापिशलेरित्यतः सुपीत्यनुवर्त्यं वानुवृत्तिरुक्तया
येनाशंकालुगुत्तरपदेइतिदृष्टांतेनवारणपरभाष्यासंगतेर्नहिदृष्टांतेदार्ष्टांतिकेवासमासनिर्देशोऽस्तीति
येनतदुक्तिः समीचीनाभवेत्।तस्मान्न्यायस्यमदुक्तएवप्रवृत्तोनिवृत्तोबीजम्।एकसंबंधान्वितापरसंबं
त३ धान्वितमित्येवार्थः।अतएवचालुगुत्तरपदेइत्यस्यावृरणेलेखः।अतएवपूर्वलोकदृष्टांतोल्लेखश्चसंगच्छतेइ
पि सलम्।स्यादई[illegible]यसइति।ननुनेदमपिज्ञापकं।ज्ञापितेचारितार्थ्याभावात्।ईकारस्याकारेवहेल्लोपइत्यनु
वृत्त्यापीकारस्यनिवृत्तावकार[illegible]विधानसामर्थ्यादेवपर[illegible]पंबाधित्वादीर्घोभविष्यतीतिचेन्न।अंगवृत्तपरि

तच्चरितार्थः॥

भाषायाः सिद्धांतेऽसत्वेनाकृत्सार्वेति दीर्घव्यावृत्याऽकारस्य चारितार्थ्येनापवादत्वेन दीर्घं बाधित्वा पररूपापत्ते
रित्याशयात्३ ननु चारितार्थ्याभावादज्ञापकमिदम्। अर्द्धमात्रिकस्य व्यंजनस्येषत्सदृशस्यानेकमात्रिको कारेऽ
पि दीर्घाप्राप्तेः। न च व्रश्चेति सूत्रे छग्रहणाकरणं घत्वाभावेन ध्वोरित्यत्र द्वितीयेनुवृत्तौ धुग्भ्यामित्यादावू
ठिह्रस्वस्थवर्णार्थं अंतर्गता सूत्रे दिव उत्वं नुनः। आंगत्वात्सूत्रे तस्यैव प्राप्तेरिति वाच्यं। प्रतिपदं विधित्वेन शी
घ्रोपस्थित्यादिवदित्वेव स्यादिति चेन्न पुरस्तादपि वकारे तथात्वेनोभयोस्समत्वादित्याशयात्। पक्षद्वयसाधा
रणमपि तदस्तीत्याह। ऋत उदितीति। न च तपरत्वं ढ्लोप इति दीर्घबाधनार्थमिति वाच्यं। सुपन्नवाजिता
बाणाश्चलिता इव पन्नगाः। नेॠतोरस्य भासंत सवितृरश्मयो यथेति। रामायणप्रयोगविरोधात्। उरण्
रपर इति सूत्रेऽण्ग्रहणाभावे उरपर इति भाष्यविरोधाच्च। स्पष्टं चेदं तत्रैव शेखरे। धर्मिग्राहकमानादादेशवि
षयेद्वयं। तेनासमानाश्रमे इत्यादौ न दोषः। यद्यपि दीर्घणार्थस्याभिधानेनास्ति सिद्धानामेव शब्दानामन्वाख्यान शि॰

इतितनादि
भ्य१

उ२

मित्यणुदित्सूत्रस्थभाष्यान्नदोषस्तथापिलक्ष्येलोकक्षुष्कानस्मदादीनूप्रतिप्रवृत्तंशास्त्रमितिबोध्यम्। नन्वे
वमूदुपधायागोहइतिसूत्रेदीर्घनिर्देशोव्यर्थः।उ पधायागोहइत्यनेनैवेष्टसिद्धेरितिचेन्न।दोषोणाविस्यत्रा
नुवृत्तावांतरतम्याद्दूषयतीत्यत्रह्निमात्रसिद्ध्येदोषइतिविकृतनिर्देशस्यकर्त्तव्यतापत्तेस्तत्प्रत्याख्यानपरभा
ष्यासंगतेश्च। नचदुषेइत्युक्तावपिगुणेह्निमात्रसिद्धौककर्त्तव्यताइतिवाच्यं। तत्रकेकोंऽङ्गिन्यन्यायेनतदुत्तरंचा
रितार्थ्येनोक्तेनगुणबाधापत्त्याद्दुषयतीत्यनिष्टापत्तेः। नचैवंव्यर्थं गुणबाधनेनकृतार्थत्वात्। नचतावन्मा
त्रप्रजेयोनतेनधातुलोपइत्यनंतरंपाठेनैवसिद्धेइहकरणंव्यर्थमवतिवाच्यम्।लाघवाभावात्। पाठस्याशे
कपनिकान्यायेनापिचारितार्थ्याच्च।ममतुउदित्सनुवृत्तौस्थानेंऽतरतमइत्यस्यप्रामाणेनांतरतमव्यावर्त्तकत्वे प्र
रितिर नाप्रवृत्तेर्नदोषोनापिभाष्यासंगतिर्बोध्यम्। एतेनऊँउँइतिह्रस्वदीर्घप्रश्लेषेणगोहइतिविकृतनिर्देशप्रत्याख्या त२
उ१ नेनाविरुद्धेयमित्यपास्तम्।उँपधायागुणोहइत्युक्तोदुउक्तन्यायेनगुणबाधनतापत्तेर्गूहयतीत्याद्यनिष्टापत्तेश्च। प

विजादौदोषापत्तेः।उपधाग्रहणानुवृत्त्यर्थमिहपाठस्यावश्यकत्वाच्च३ नं३

न च क्ङिद्विषये क्ङिच्चेति गुणनिषेधेन तत्र चारितार्थ्ये नोक्तन्यायाप्रवृत्तौ परत्वाद्गुणे इष्टासिद्धिरिति वाच्यं।
ङ्निषेधेनाधितत्वाप्तियोग्यतानपायात्। अत एव संबुद्धौ नलोपनिषेधेन सतस्तस्य चारितार्थ्येपि अपवादो रुत्वे
ल्लोपं बाधिष्यते इति भाष्यसंगतिः। किंच उत्तरसूत्रेपि तत्प्रत्याख्यानस्य चिकीर्षितत्वेन तदर्थं यत्नांतरस्यावश्य
कत्वापत्तेः। प्रश्लेषे तु स्वरितत्वबलादनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेष्टसिद्धिः। यद्यपि ह्रस्वाकारकरणोऽपि भाव्यमानोऽप्यु
कारः सवर्णान्न गृह्णातीत्यनेन नेष्टसिद्धिर्भविष्यतीति उदुपधायाः इह ह्रस्वस्य च विवरणे उक्तेः तथापि तदुक्तयुक्त्याऽस्व
स्य ग्रहणमत एव तत्र च नार्थमाहुरित्युक्तमिति बोध्यम्। स्वतंत्रैस्तैः प्रत्याख्यानप्रकारस्तु प्रयोजनानाना [illegible] तेना त४
दसो सेरित्यत्र ऊ इति दीर्घपाठ इत्युक्तं प्रागित्यलं गवेहितमिति। वाकोइव समासेपि कृता नेति भावः। नलुमते
तिनिषेधस्तु लुमत प्रत्ययनिमित्तांगसंज्ञोद्देश्यकविधावेव न तत्प्रवृत्तेरंगीकारात् प्रत्ययस्थानिवत्सूत्रेण सिद्धेऽस्त्र
ध्यर्थमिदमिति। अतृणेडित्यादौ आशीरित्यादौ च तृणह इम् शास इदङ्हलोरिति च सिध्यति। सुहृषत्यासाद श्रि॰

न।प्रत्यासत्या २

परमोपानदित्यत्र सोर्लेपि उगिल्लक्षणङीप्प्राप्नोति। अनुबंधकार्ये प्यनल्विधाविति केचित्प्रत्रस्तेवार्थः २

श्च

सत्र सोर्मनसी अलोमोषसी इति स्वरोः तसन्तस्य चेति दीर्घो नभवति। मन्नसाहचर्यात्तु साहचर्याच्च श्रूयमाण

संतस्यैव असुपरवैवोभयत्रग्रहणात्। तल्लक्षणमित्येव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययनिमित्तकमेवेत्यर्थ

ति३ मिंद्रष्टव्यं। तेन प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वेपि गोहितमित्यादाववादिन। न चाजुपश्लिष्टस्येचोऽयादयो भवंती

ल४ त्यर्थेन प्रत्ययस्येतरविशेषणत्वमेवेति वाच्यम्। एवं हि सति सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ह्रस्वस्य गुणात्त्रिचतुरो

रित्यादिविधौ प्रत्ययलक्षणेनापत्तावनिष्टापत्तेः। तस्मादितराविशेषणत्वमित्यस्य समानाधिकरण

विशेषणत्वमित्यर्थो वाच्यः। एवं च प्रकृतेनतसमस्त्यवेत्याहुः। वस्तुतो वार्त्तिकमतेऽल्विध्यर्थमेव प्रत्ययलक्षण

ले३ सूत्रारंभो यत्र तु स्थानिवत्त्वेनैवेष्टसिद्धिस्तत्रास्याप्रवृत्तेः फलाभावात्। एवं च सर्वनामस्थानइत्यादावस्याप्रवृ

त्तावपि क्षत्यभावे न समानाधिकरणेत्यादेरन्वर्ययोगादन्यथा सुप्तिङंतं सन्यङोः सर्वस्य सुपीत्यादावगत्यान

र्थ्येयत्वांतरस्य कर्तव्यतापत्तेश्चेति दिक्। देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादाविति। आदिना देवदत्तो गार्ग्य इत्यस्य परि

१५

ग्रहः। सन्नंतत्वादीत्यादिना पक्षें तत्व परिग्रहः। धात्वादीत्यादिना देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र प्राप्त प्रातिपदिकत्वपरि-
ग्रहो बोध्यः। ननु विशेष्यासन्निधानात्कथं तेन सिद्धेः ऽ तत्राह। सचेति। ननु नित्यं समासे इत्यनुत्तरपदस्य हलि
न विशेष्यांतरसत्त्वेपि तत्स्वीकारात् ऽ तत्र ववनोरचेत्यादौ न दोष इति नेदं युक्तं तरमिति चेत्। अयं भावः। वि-
शेष्यांतरासत्त्वे इत्यस्योपस्थिततदादीत्यस्य स्त्रीप्रत्यये चेति निषेधेनासत्त्वे इत्यर्थः। तेनातिराजकुमारि-
त्येतद्विषयके गोस्त्रियोरिति सूत्रे तदादिनियमाभावेपि तदंतविधौ ह्रस्वसिद्धिस्तत्रोपसर्जनस्येति तु न वि-
ष्यं ४ शे[illegible]गोशब्देपि तदापत्तौ अतिसुगोरित्यादौ तदापत्तेः। यद्यपि तदादेरित्युपस्थितविशेष्यमादाय तदंतविधि-
रन्यत्र तु शब्दस्वरूपमिति वक्तुं युक्तं तथापि तदादीत्यर्थाधिकारानुरोधेन प्रत्ययविधानावधिरूपस्यैव ग्रहणे
न वनोरचेत्यादौ तेन सामानाधिकरण्याभावात्। शब्दस्वरूपं विशेष्यमादायैव तदंतविधेरावश्यकत्वादित्याश-
यात्। अत एव हलङ्याब्भ्य इत्यादिसूत्रे शब्दरत्ने बहुश्रेयसीत्यादौ लोपाय ङ्याब्भ्यामुपस्थिततदादी संन्वयमभ्युपेत्य श शिः

द्वरूपंविशेष्यमादायतदंतत्वंसंसाध्यसुतिसीत्येतदुपस्थितततदादीत्येतद्धलेनद्वितीयःससाधितः।अतएवएदू

ह्रस्वादित्यत्रशेखरोक्तिःसंगच्छते।अन्यथाकुलेतीत्यादिसिद्धयेव्यधिकरणान्वयस्यावश्यकतयाएकदेशकृ वि २

तन्यायेनकतरदित्यादौरेफांतप्रकृतित्वसत्वेनाकारांतेतदादित्वस्यापिलाभेनचहल्लोलोपापत्त्याप्राचौक्तरीतेर

व४ वशाश्रीकरणीयतेनतदसंगतिःस्पष्टैँ।अतएवडतरादिप्रतिषेधप्रत्याख्यानपरंभाष्यमपिसाधकमित्याहुः।

धर्मिग्राहकमानात्तुपरिभाषायामपिप्रत्ययप्राग्भावित्वस्यतदादेर्ग्रहणान्नोक्तदोषइत्यन्ये।एतेनार्थवत्परिभाष

येष्टसिद्धिरितिनिरस्तं।विशिष्टरूपोपादानेविषयत्वाभावात्।नचैवमपिमेस्तनाद्यंताधातवद्इत्यत्रोपस्थिततदा

दीत्यस्यान्वयानर्हत्वात्तदुक्तदोषस्तदवस्थएवेतिवाच्यं।क्वचिदुपस्थितस्यतदादेर्लक्षणयातदंघटितपरत्वेना भाग३

दोषात्।अतएवसुप्तिङंतमित्यत्रापिनदोषः।अन्यथापदसमुदायस्यापिपदत्वापत्तेः।ग्राहवतीनदीत्यादेःस

मुदायस्यमास्माकीतिवाकार्थेवर्त्तमानस्यबहुव्रीह्यापत्तेरितिदिक्।यत्रप्रत्ययोनिमित्ततेनाश्रीयतेइति।केण:

सु१

व्य२

लुङ्लङ्लृङ्क्षुस्यतासीशैपीत्यादौ। एवंचेद्वेएते परिभाषेइति बोध्यं। यद्यपि प्रत्ययग्रहणे चापंचम्याइत्यस्य विशि
ष्यतया वक्ष्यमाणत्वेन अत्रैव तस्याख्यानं न युक्तं तथापि विशेष्यविशेषणभावस्याव्यवस्थितत्वेन तत्र तत्र लक्ष्या
नुरोधेनैवेष्टसिद्धौ तन्निष्फलमित्यभिधायकत्वेनास्य प्राचामनुरोधि त्वात्। प्रघट्टकस्य सर्वस्य व्यवस्थार्थक
त्वेन कृतार्थत्वात्। गर्गादिभ्यो यञित्यादौ पूर्वं यञो विधानाभावात्स्वैयत्वाभावेन विहिते पंचम्याः कृतार्थत्वे पुनः प्र स४
वृत्तौ मानाभावेन चास्याः विहितप्रत्ययविषयत्वं बोध्यम्। नन्वेवं प्रत्ययग्रहणे तदादिनियमे नाधिकव्यावृत्तिर्न्न
न्यूनस्येति तेनैयन्मात्रमित्यादौ वर्तनात्स्वार्थे इति मात्रच् सिद्धिः अस्यापत्यमिरि तीञंताद्यञिञोश्चेति फक्सि
द्धिरित्यनुपसर्जनादिति सूत्रे विवरणरीत्या सुमनायते इत्यादौ उपसर्गस्य पृथक्करणेन जातसमासाभावः कल्प्य
ते। सुबंतत्वं तु उक्तरीत्या मनश्शब्दस्य न विशिष्टस्येति तत्रत्यशेखररीत्या च देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादावधिक
व्यावृत्तावपि ईर्षइत्यस्य तत्वापत्या उक्तदोषापत्तिः। अत एवँ प्राकरोदित्यादौ देवदत्तो गार्ग्यः परमगार्ग्यायण इत्या शिवं

भाष्ये१

दोचाधिकव्यावृत्तिः फलमुक्तमिति चेन्न। देवदत्तस्यापत्यमिति विग्रहेऽवयवेपि एकार्थीभावांगीकारेण षष्ठ्यंतात्त
तसंधेरपत्यमित्यर्थे विधीयमानइञ् दत्तशब्दादपि स्याद्राज्ञः पुरुष इत्यत्रावयवस्य ङस इत्यस्य षष्ठ्यंतत्वेन स
मासः स्याद्वृद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यादौ समुदाये तद्व्यावृत्तावपि तन्न्यूनेतदभावात्। तस्मादधिकव्यावृत्तिर्वश्यं वा
च्यासा च मुख्यव्यवहारविषये। इयन्मात्रमित्यादौ त्वतिदेशेन नतत्वमिति न तत्र दोषः। भाष्यं तूपलक्षणतयानेय
मन्यथा समुदायव्यावृत्तिसिद्धावपि अवयवे व्यावृत्तेरकरणेन तत्र तत्र न्यूनतापत्तेः। उद्योतादयस्तु तत्रत्य
कैयटानुरोधिन इति न तद्विरोधः। सुमनायते इत्यत्र उपसर्गस्य पृथक्करणेन नञा तत्समासाभावकल्पनेपि सु
पः समुदायविहितत्वेन तेनाधिकव्यावृत्तेरशकत्वात्। तत्रत्यशेखरस्तु चिंत्य एव। तस्मात्तत्र समुदायात्तदु
त्पत्तेरेव पृथक्करणेन न बाध्यते इत्यलम्। उगितश्चेति सूत्रे भाष्ये इति। ननु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणेन तस्य वृत्तावपि व
नारचेत्यत्रैवोगितश्चेत्यत्रापि उगिदंतादित्यर्थे निर्गोमतीत्यादौ न दोषः। न च नदादीत्यस्योपस्थितौ उगितस्त्वातिप

तां १

दिर्कैं नदादित्वान्ङीबनापत्तिरिति वाच्यं। प्रत्ययाप्रत्ययकोटिद्वयस्य सत्वेन तत्र वाक्यभेदेनोगिदंतादिति व्या
ख्यानेनोगित्प्रातिपदिके प्राप्त्यादोषादिति चेत्। तर्हि फलाभावात्तदप्रवृत्तिरित्याशयात्। अत एव संज्ञाविधा
विति परिभाषाज्ञापकपरसुप्तिङंतमिति सूत्रस्थभाष्यसंगतिः। अन्यथा प्रदेशेन लोपः प्रातिपकान्तस्येत्या
दौ तदंतविधिसत्वेन प्रत्ययमात्रस्य पदसंज्ञासत्वेपि ज्ञापकस्याचारितार्थ्येनासंगतिः। तस्मात्सामर्थ्यात्प्र
देशे तदभावस्तु न युक्त इति वक्ष्यते। नलोपविधावपि वाक्यभेदांगीकारे तु फलाभावस्तुल्य एवेति बोध्यं।
अव यत्नु यवावयवः समुदायावयव इति न्यायेन निर्गोमती स्यादिति सिद्धौ प्रत्ययग्र[illegible] न त्ववृत्तौ क्षत्यभाव इति।
तन्न। अवयवावयवासूर्वें यत्रावयवस्यावस्थानं तत्रैतेन ग्रहणे बाधनात्। न चैवं प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणेन तदप्रवृ
त्तौ समनाद्यंता इत्यत्रापि प्रतीषिषतीति प्रतीकस्थ शेखरे उक्तरीत्या समन्न इति प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणेन देवदत्तश्चिकी
र्षतीति पूर्वोक्तोदाहरणासंगतिः। तत्र हि अभ्यासानन्तस्याज्झनेतिदीर्घो न भवत्यनंगत्वात्सिषेधे स्यादावुत्तरखंडे सा शिवं

प्रत्यया ४

सद्दाघोरितिवारणायतावेवसुप्तिङौयोनतः षेर्डौसेवचप्रकृतिराद्या। आदिग्रहणंचकृतमित्याशं तूनामेवेसन्निवेश्य
इत्यर्थेकेकाचोद्वेइतिभाष्येणान्तरखंडस्यसनः प्रत्ययाधिकारस्थत्वाभावेनप्रत्ययत्वाभावात्। सत्त्वेतुस्वरूपतोस्त्य
वेतिनदंतस्यसाधुत्वंभवत्येव। सन्यतइत्यस्यांगावयवस्याभ्यासस्यातइत्स्यात्सनीत्यर्थेनेत्वमपिसुलभमित्युक्तम्।
षत्वंतुतत्रपूर्वत्रासिद्धमद्वित्वेइत्युक्तेःषत्वेकृतेद्वित्वमित्याशयः। नचसनन्ताद्धातोरित्यत्रलिटिधातोरित्यतोधातोरि
त्यनुवृत्तेःपूर्वधातुत्वेसत्यवद्वित्वप्रवृत्त्याप्रतीषइत्यवस्थायामेवसनाद्यन्ताइतिशास्त्रस्यप्रवृत्तेःप्रत्ययाप्र
त्ययग्रहणमितिवाच्यं। एवंसतिकृतद्वित्वस्यधातुत्वाभावेनततोलडाद्यनुत्पत्तेःषाष्ठद्वित्वस्यद्विरुच्चारणरूप
त्वेनविकाराभावेनलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायाप्रवृत्त्यापुनर्धातुत्वेतुप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणस्यातीवसत्त्वात्। वस्तुतःपू
र्वधातुत्वेधातोरित्यस्यतिबादिविधौविहितविशेषणत्वेनान्तरंगत्वात्तिबादि। उत्तरंसमुदायस्यप्रथमैकाच्त्वापेक्षत्वे नेतस
नद्वित्वप्रवृत्तेः। लिटिधातोरित्यत्रधातुग्रहणंनिष्फलतावत्तान्यासिकमितिभाष्योक्तेर्धातोरित्यस्यनिवृत्त्याशङ्कांतर

प्राप्तिकथा तु संज्ञाया अप्रवृत्तेश्चेति चेन्न। देवदत्तो गार्ग्यः परमगार्ग्यायणइत्यादे र्विवक्षितत्वा द्दादिपदान्तदेनेन समि
तएवा प्रत्ययग्रहणे चापंचम्याइति। यद्यपि भाष्ये नदंतविधिप्रत्यये यो त्तनकथनावसरे प्रत्ययग्रहणे चापंचम्या
इत्येवोक्तं। तथापि प्रत्ययग्रहणं चेति पूर्ववाक्येन प्राप्तस्तदंतविधिरेव प्रत्यासत्त्याऽपंचम्याइत्यनेन निषिध्य
तेइत्यर्थः। विधौ तु नास्योपयोगस्तत्रान्यथावारणस्य प्रागुक्तत्वादतः पर्यवसितार्थमाह। परिगृह्यतेइति।
अनूद्यतेइत्यर्थः। प्रयोजनांतरमाह। यथेति। ननु चरितमित्यादेर्नत्ववारणाय तत्र रदाभ्यामिति तकार
विशेषणं निष्ठेति लुप्तषष्ठीकेनैकदेशान्वयः। एवं च पंचम्यंतात्परप्रत्ययथ्थैवर्णाभावेन उक्तदोषस्तदवस्थ ग्रह४
एवेति चेन्न। प्रत्ययावयवेपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य प्रत्ययलोपइतिसूत्रे प्रत्ययग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। अत
एवादेशप्रत्यययोरिदुदुपधस्येत्यादौ लक्षणप्रयुणान्नसात्सदाद्योरिति च चरितार्थमिति बोध्यं। यद्वा व्युत्प
त्तिपक्षे चित्र्येण रदाभ्यामिति निष्ठायामित्येकदेशेपि विशेषणं। यदागमपरिभाषाया अनित्यत्वं दुक्तेन दोषः। ल शिवं

तत्र४ मिति४

प्रविभक्तं तत्कल्पने गौरवं। निर्दिश्यमानपरिभाषया तु नात्र निर्वाहः निष्ठापदस्य तच्छास्त्रे संकेतितत्वात्। यद्यप्य
नंत्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येत्येव सिद्धं तथापि तीर्णवानित्यादौ दोषः स्यादेव। अतएवैत्यादावित्युक्तं। नदोषइति। न
च तदंतग्रहणाभावेपि ङ्याब्भ्यां परस्याप्रत्ययस्य हल्लोलोपइत्यर्थे नादोषइति वाच्यं। अनया तदंतांशानुपस्थिता
वपि तदादीत्यंशोपस्थित्या तदादेः परो याङीत्यर्थे सुतिसीनामपि प्रत्ययत्वेनोपस्थिततद्विधौविधिभूततदादीये ना ४
तद्विशेष्यतयाध्याहृतात्तदादेरित्यर्थोपत्तौ बहुश्रेयसीत्यादौ सुलोपानापत्तेः। आदिनास्त्रीभ्याढगित्यादेः संग्र
हो बाध्यः। एतेन तदंतांशस्य निषेधेपीह हल्ङ्याबित्यत्र न दोष इत्यपास्तम्। यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते इत्यस्य ४
एवं यत्रापीत्यनेयेव कोटीकारो बाध्यं। तत्र यत्र केणः सुपि चेत्यादौ पंचम्यंतासन्निधानेन बाध्यात्तदंतं योग्यंत
स्यदमादाय निषेधो बाध्यस्तत्र प्रमाणमप्याह। अतएवेति॥१७॥ नन्वेवं कुमारीब्राह्मणिरूपेति। लौकिकवाक्यमिदम्।
रूपं तु कुमारब्राह्मणिरूपेति। कर्मधारये पुंवत्त्वविधानात्। यद्वा। कुमारीब्राह्मणिरूपा यस्यां नगर्यामिति बहुव्रीहिस्तत्र जा

तेश्चेन्निनिषेधान्नपुंवत्वं। कुमारादिशब्दानां वैकल्पिकत्वानि कार्यस्य भाष्यादिसंमतत्वात्। प्रथमत्यागे बीजं तु धर्मिग्रा
हकमानात्प्रत्ययत्वतद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नवाचकशब्दोपादानएवैतत्प्रवृत्तिनिरूपणम्। अतएव रात्रेः कृतीति विभाषे
त्यत्रैनेन ननिषेधः। रात्रेस्तदसंभवस्तु न आचारक्विबंतान्नृजादौ तत्संभवात्। उपसर्गस्य घञीत्यत्र तु उपसर्गा
द्घञोऽसंभवान्ननिषेधः। कुमारब्राह्मणि [illegible] तरेत्यत्र तु रूपादिसाहचर्येण ह्रस्वो वारणीयः। संज्ञाविधा
वित्यनेन न तु न सिद्धिः। तत्र संज्ञाविधाविति यदि कर्मषष्ठ्यासमासस्तर्हि तरप्तमपौ घ इत्यत्रासत्यपि तदंतवि
४५ धौ प्रदेशे घरूपेत्यादौ तदंतग्रहण [illegible] इष्टतादर्थ्यात्। अथ करणतृतीयया समासः। घसंज्ञायां तदंतविधौ प्रदे
शे घरूपेत्यादौ प्रत्ययग्रहणाभावान्निषेधवैयर्थ्यप्रसंगात्। अथ संबंधसामान्यषष्ठ्यासमासः। संज्ञाया विधौ
संज्ञया चविधाविति निर्देशे तु पूर्वनिपातविधौ निष्ठामात्रस्य पूर्वनिपातापत्तिः। न च कर्मषष्ठ्यासमासेन वि
धौ निषेध एवास्तु प्रदेशे तत्सामर्थ्यान्तदभावोऽस्तीति शेखरे प्रतिपादितमेवेति वाच्यम्। प्रत्ययग्रहणे चापं [illegible] रितं

सस्यदृषत्तीर्णइत्युदाहरणद्दा न परत्वेन विधिरिति सूत्रभाष्यविरोधापत्तेः॥ रात्रेः कृतिविभाषेत्यत्रापि तदभावाप
त्तेश्च। निषेधासत्वप्रदेशे तदंतविधिद्वये गोर परमब्राह्मणितरेत्यत्र ह्रस्वः प्राप्नोतीति सत्वे तु तस्मिन्विधौ तन्नि
षेधे प्रदेशे तदंतविधौ गोर ब्राह्मणितरेत्यत्रैव प्राप्नोतीति फलभेदस्य येनविधिरित्यत्र कैयटेनोक्तत्वाच्च।
निष्ठेत्यत्रोक्तदोषापत्तेश्च। तच्चत्यशेखरस्य प्राचामनुसारित्वमेवेति बोध्यम्॥ [redacted] ॥ उत्तरपदाधिकार इति प्र
त्यासत्या उत्तरपदविशेष्यतया प्राप्ततदंतविधेरेव निषेधिका॥ अतएव घरूपेत्यत्र उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन प्रा
स्य ४ प्तेन निषेधः॥ अन्यथाऽपि भोनपुरुकाघाङीनस्य ह्रस्व इत्यर्थोपपत्त्या यतीरूपेत्यादौ स्याद्दीर्घेनापत्तेः॥ इलाः शतरिरूपि चरू
पमितत्। अतएव ष्यङ इति सूत्रे ष्यङंतस्य पूर्वपदस्येत्यर्थसिद्धिः॥ अन्यथाऽयोग्यत्वात्तदर्थपक्षे भावेनातिकारीषगं
ध्यापुत्र इत्यत्रापि तदापत्तिः॥ एतेन सुपि चेत्यादावि वयोग्यं पंचम्यंतासरत्वमादाय प्रत्ययग्रहणे चापंचम्या इत्य
नेनैवं सिद्धावियं व्यर्थेत्यपास्तं। शब्दरूपं विशेष्यमादाय प्राप्ततदंतत्वस्य तेन न निषेधेऽपि उत्तरपदे इत्यादि विशेष्य
५१

प्राप्तनदंतत्वाभावेनात्रैः कृती स्यादावपि तदापत्तेश्च। अतएव लेखग्रहणस्य ज्ञापकत्वसंगतिः। अन्यथाऽनेन निषे
धे लेखशब्दे तदग्राह्येविध्यर्थे न स्यादिति तैं संगतिरितिदिक्॥ १०॥ नन्वेवं परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्रैवेति। इ
वशेषाभिन्नक्रमः। एवं प्रत्ययग्रहणइति परिभाषास्वीकारे। अतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्रैवात्रापि न स्यादित्यर्थः।
मरुवदुशीनरेषु जलमिति वद्यथा तत्र न तथात्रापि नेति यावत्। यथाश्रुतमेव वा ष्यङ् इति प्रत्ययग्रहणेन शब्दरूप
विशेष्यमादाय तदंतविधौ उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदमपि विशेष्यं ष्यङंतां तदित्यर्थस्य परमकारीषगंधीत्याद्यर्थमाव
श्यकत्वेन तत्रैवात्रापि स्यादित्यर्थः। ननु विषयसप्तमीत्वस्वीकारे स्त्रीप्रत्यये गृह्यमाणे सत्यनुपसर्जनविषयैतद न ४
दिनियमोऽन्यत्र तु सोऽस्त्येवेत्यर्थेन नतद्विषयकवाकोपप्लवसत्वेनानुपसर्जनविषयकवाक्यस्य परमकारीष
गंधीपुत्र इत्यादौ संप्रसारणार्थं तथा सार्थक्येऽपि उपसर्जनं यत् ष्यङ् तदादि तदंतस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणमित्युप
सर्जनवाक्यस्य वैयर्थ्यमेव। तादृशलक्ष्याभावात्। यद्यपि कारीषगंध्याः पतिः स्वामिनी यस्येति बहुव्रीहावुक्तसंभवस्त शिवं
याः पतिः कारीषगंधीपतिरित्यादौ ॥ च ॥ ॥ ६

थापि परिभाषायां प्रत्यासत्तेराश्रयणेन यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वमानेयं तदर्थं प्रत्युपसर्जनत्वे एव तदादि
नियमांगीकारादिति चेन्न। प्रतिलक्ष्ये लक्षणोपप्लवस्य सर्वत्र सत्वेऽपि विप्रतिषेधे परमित्यादिना तन्नाड्विषयक
वाक्योपप्लवाभावबोधनमिवोपसर्जनविषये तदादिनियमो भवतीत्यनेन तन्नाड्विषयकवाक्यस्येवाभावबोधना
त्। सामान्यतः प्राप्त तदादिनियमस्यानुपसर्जनविषये निषेधमात्रार्थकत्वेऽप्युपसर्जनविषयांशे तात्पर्याभा
वाच्च। केचित्तु कारीषगंध्यामतिक्रांताविनापि प्रत्ययं पूर्वस्य लोपः। तस्याः पतिरिति कारीषगंधीपतिरित्य
त्र न तत्संभवोऽप्यस्तीत्याहुः। नन्वेवं दृष्टामाल्लेत्यादौ आबंतात्सुबुत्पत्त्यर्थं ङ्याब्ग्रहणमावश्यकं तदादिनियमाभा
वादेवं च तत्स्वव्याख्यानासंगतिः। नत्वत्र लिंगविशिष्टपरिभाषावसरः। आब्रहितस्य दृष्टामाल इत्यादेः समुदा
यस्य प्रातिपदिकत्वाभावात्तनश्च आब्दृष्टामालादेवदत्तेत्यादौ एकांतरत्वे न एकांतरतापत्तिरिति चेत्। सत्यं। प्र
त्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन प्रातिपदिकसाहचर्येण च पृथगर्थोपस्थापकविभक्त्यनवयवकङ्याबंतस्यैव ग्रह

णात्। प्रत्येकमपि पदत्वसत्त्वेनैकं तरत्वाभावाच्चादोषात्। इति स्पष्टं ङ्याप्सूत्रे शब्दरत्ने इति बोध्यम्। इयं वाचनि
कमेवेति। केचित्तु प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति परिभाषाग्राहके पूर्वोक्ते यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीति योगविभागेनेय
ङुवङित्यतोऽस्त्रीत्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणादर्थवत्त्वं संपाद्य स्त्रीप्रत्यये इत्यर्थे यूस्त्र्याख्ये त्यतः स्त्र्याख्येत्य
नुवर्त्तेतेन स्त्रीप्रत्ययस्येव विशेषणात्प्रधानस्त्रीवाचकप्रत्ययभिन्नप्रत्ययग्रहणे तदादिविधिरित्यर्थाद्दियं ल
ब्धेत्याहुः। तत्र भाष्यानुग्रहो विचार्यः। यत्तु ष्यङ इति सूत्रेऽनुपसर्जनस्येत्येवास्तु तदादिनियमाभावः। एवं च
ष्यङन्तस्यानुपसर्जनत्वाव्यभिचारात् ष्यङ्विशेषणे तत्। अनुपसर्जनं यत् ष्यङ् तदंतस्य संप्रसारणमि
त्यर्थेऽतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यादौ न दोषः। गोस्त्रियोरित्यत्रापि शब्दरूपं विशेष्यमादाय लब्धं तदंतेनो
पसर्जनस्य विशेषणात्स्त्रीप्रत्ययान्तं तं यदुपसर्जनं तदंतप्रातिपदिकस्येत्यर्थेऽतिराजकुमारिरित्यादा
वपि न दोषः। अतिकुमारिरित्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावो बाध्यः। एवं च प्रयोजनानामन्यथासिद्धत्वेनैषा ल

तत्सामर्थ्यो

शिवं
२६

भ्युद्धृतेपिप्राप्येतिस्वरा२

वमभ्युद्धृतमित्यत्रैवदूरादागतइत्यत्रापिप्राप्नोतीति। [illegible] कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यत्रकारकादितियोगविभागे
देव२ नकारकॉं परंगतिपूर्वपदं क्तांतमंतोदात्तमित्यर्थकेनॉप्राप्त्याकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणो दुदात्तत्वसिद्धावनं
तरग्रहणस्यज्ञापितेप्यचारितार्थ्यान्नाभाष्यासंगतेश्च। तस्मादुक्तन्यायात्तज्ज्ञापकपरभाष्य प्रामाण्याच्चपूर्वे
भाष्यस्यैकदेशयुक्तिः तेनाभ्युद्धृतमित्यादौव्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवैज्ञापकमेव। वस्तुतोभाष्ये ऽनन्तरग्रहणस्य ति४
प्रयोजनं मुक्त्वाज्ञापकार्थकमेवस्थापितंनतुप्रयोजनान्तरमपीतितत्रव्यवहितनिवृत्त्यर्थेनतद्गतिर्गतावित्ति
परत्वाद्बाधात्। नाप्यपूर्वपदत्वेस्वरार्थंकारकादितियोगविभागेनैवसिद्धेः। तस्माज्ज्ञापकार्थमेवतन्नान्यत्रैवा
चापिज्ञापकत्वम् किंतुबोधकैमात्रमितिलभ्यतइतिबाध्यम्। यत्रेति। ननुयत्रगतिकारकसमभिव्याहृतंक्त
दंतंतत्रतद्विशिष्टस्यैवग्रहणेदेवदत्तेनकृतमित्यादेः प्रातिपदिकत्वंनस्यात्। समुदायस्यतत्त्वेपिसमासग्रहण

तर त्यादौक्तनइ१

स्येति · तद्विशिष्टस्यैव समुदायस्य ग्रहणमिति शेषः १
त्वेति · गतिकारकेत्यादिः १

कृतनियमेन परत्वाद्बाधादवयवस्य च कृदंतत्वाभावादिति चेन्न। विध्युद्देश्यतावच्छेदकोद्देश्यांतस्य समभिव्याहार इत्यर्थात्। अत एव गतिकारकोपपदानामित्यस्य सांकूटिनमिति फलमुक्तं भाष्ये। अन्यथा स्वार्थिकत्वेन सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रवृत्तावप्यनया परिभाषया विशिष्टादेवाण् सिद्धौ तदसंगतिः स्पष्टैव। तत्रापि प्रातिपदिकाधिका[illegible]रेणवाकर[illegible]स्याणंतत्वेन विशिष्टोद्देश्यत्वाभावात्। परत्वादिति। उत्कृष्टत्वापदेशवादत्वादित्यर्थः। न च केङिन्यन्यादिति भावः। स्त्रीप्रत्यये चेति निषेधविषये व्यावक्रोशी त्यादौ चारितार्थ्येऽपि तस्यानियोग्यतायास्तत्रापि सत्वात्। यद्यपि एणः स्त्रियामित्यत्र तदादिनियमेन निषिद्धसमुदायादेव भविष्यतीति नास्य फलं तथापिष्यवयवात्तस्मादृत्तेयं फलं स्यादिति भावः। अन्यथेति। अत एव भाष्ये गतिकारकेत्युक्तम् एवमप्यवयवाद्युत्पत्तेः प्राप्नोतीत्याशंक्यान्यथा समाहितम्। नत्वितीति। तत्फलं तु अणिनियुक्ते इति स्वरविधायके अस्यानुपस्थित्याद्य ।शिवं

२९

मरेरासमाप्येय ४

त्रधारइत्यादौ स्वरसिद्धिरिति बोध्यम्।२१। तेनेष्टकचितमिति। इष्टकेषीतिसूत्रे उत्तरपदाधिकारेण पूर्वपदास्ये
पात्तदंतविधिरिति भावः। स चावश्यकोऽन्यथा पक्काश्चेष्टकाश्च चिताश्चेति समाहारे पूर्वपदत्वाभावे ह्रस्वापत्तेः।
पक्केष्टकाचितमितीष्यते इति भावः। एतेन तदाक्षेपफलाभावादिति निरस्तम्। लक्ष्यानुरोधादिति। पादस्येति [illegible]
[illegible] विशेष्यमित्यर्थः।।२२।। यत्तु योऽर्थवानिति। आद्यंतवदितिसूत्रभाष्ये तस्य प्रत्याख्यानायाश्रितलोकसिद्धन्यायप्र
योजनमियाय जहारेत्यादि प्रदर्शितं तत्र कैयटेन अर्थः प्रदर्शितं अर्थवान्या धातुस्तदवयवः एकोऽस्तीति। यद्य
पि तत्र भेदाभावादवयवत्वासंभवस्तथाप्येतन्न्यायवशा[illegible]न्तदस्तीति इयायेत्यादौ एकाच्त्वोपपत्तिः। धाता [illegible]
वं २ अन्य[illegible] पदार्थत्वेन विवक्षितेऽर्थस्यापादानं वर्त्तिपदार्थत्वेन विवक्षितेन त्यागः। प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवाद
नर्थकसमुदायविषये ऊर्णुनावेत्यादौ न दोषः। तद्विषयकलक्षणांतरस्य कल्पनादि[illegible]ति कैयटाशयः। मु
ख्यव्यवहारसत्वादिति। अयं भावः। एवं हि सति इयायेति न्यायप्रयोजनं भाष्योक्तं विरुद्धं स्यात्। एकपदार्थेग

स्यादाविवार्थविशिष्टधातोरन्यपदार्थतयाइकारादेर्वर्णस्य तदवयवतया च मुख्यव्यवहारसत्वात्। नच
भाष्ये मुख्यव्यवहारस्येयाये स्यादावुक्तरीत्यासंभवेन र्मे कृतां नाश्रीयत इति वाच्यं। द्वित्वविधावर्थविशि
ष्टस्यान्यपदार्थत्वेन एकाच इति बहुव्रीहावनेके उर्णुनावेत्यादावगत्या तत्र प्रथमत्वस्याप्यतिदेशेनेववा
च्यतया चार्द्धजरतीयस्यानौचित्यादिति न तत्र मुख्यव्यवहारमाद्रियते इति बोध्यम्। एकपदाऋगित्य
त्वहिन्यायस्यास्य लोकप्रसिद्धत्व [illegible] प्रतिपादनावसरे यथा वर्णसमुदायः पदं पदसमुदायऋकृ इत्युच्य
ते एकस्मिन्नपि तत्प्रयुज्यते एकपदाऋगित्युक्तोऽर्थेन युक्तो व्यपदेशः पदन्नामार्थः नाम इति प्रातिपदिकम
र्थश्चान्यपदार्थ इति मुख्य एव व्यवहार इत्युक्ता यथा पुत्र इति दृष्टांतेन न्यायः साधितो भाष्ये। तत्र केयटोत्त
मकारस्तु न युक्त इति स्वयं भाष्यार्थमाह। ऋकृत्वादेरिति। असहाय इत्यस्यातिदिश्यमानधर्मवद् समभिव्या
हार इत्यर्थः। ननु घटादिशब्देपि अजराशब्दत्वाद्यतिदेशः स्यात्। व्यपदेशिहेत्वभावेन विद्यमानव्यपदेशो न चेत्याये

कृता २

शिवं

इतन्त्र॰ समाधानभाष्ये॰ पदादी॰ [illegible]

त्वाभाव १ न ५

त्यर्थः। छंदोवद्धवाको यत्र पादादिस्थत्वं तत्र पदास्वरस्यानुमानम्। यत्रापादादिस्थत्वं तत्र न स्वरत्वस्येति ना

अ २ न्यत्रातिप्रसंग इति भावः। एवं चाभ्युद्गतमित्यस्य यदि पादादिस्थत्वं तदाऽनंतरग्रहणस्यैव फलमिति नज्ञापकत्व

मिति बोध्यम्। यद्यप्यनंतरग्रहणं व्यर्थं गतिनिर्गताविति वचनादिसुक्तैस्तथापि तदेकदेशयुक्तमुक्तमुक्तः। अत भाष्य ३

एवाग्रे भवत्येषा परिभाषा कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति यदयमनंतरग्रहणं करोतीत्युपसंहृतमिति न

नैवं तदधिकारबाध उचित इति बोध्यम्। ननु तत्सामान्यान्नदधिकारस्यास्तु। एवं च नाभ्युद्गतमित्यनंतरग्र बाध ५

हणस्य फलं ज्ञापकपरं भाष्यं तदन्यथा योजनीयमित्याह। न चेत्यादि। अयं भावः। बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यतः पूर्वग्र पद ४

हणमत्रानुवर्त्तते उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थमन्यथा मंडूकप्लुत्यापत्तिः। एवं चाद्युदात्ताद्गतशब्दस्याभिनासमासे प्राप्तस्य

सतिशिष्टत्वाथादिस्वरस्यापि बाधनार्थमनंतरस्यादोः पूर्वपदत्वेऽपि आद्युदात्तत्वायानंतरग्रहणं तत्परिभाषाम

न्तरेण न संभवतीति तज्ज्ञापकमिति भाष्याशयः। एवं च भाष्ययोरैकार्थ्यमेव नैकदेशयुक्तिकल्पनमपीति। तत्रै शिवं

२७

न २

क्ष्यमाध्येति चेन्न। अतिगोबष्कयणीत्यादौ बष्कयणीशब्दस्य गुणशब्दत्वाल्लौकिकोपसर्जनत्वेपि तदंतस्य शा
स्त्रीयोपसर्जनत्वसत्वेन ह्रस्वापत्तेः। नच तत्र सिद्धांतेन तदंतग्रहे बाधकाभावेनेष्टापत्तिरिति वाच्यं। गोस्त्रि
योरिति सूत्रभाष्ये ऽतिराजकुमारिरित्य[illegible]त्र ह्रस्वत्वमाशंक्योक्तपरिभाषया कृतसमाधेरेव तद्बाधकत्वात्।
अन्यथा परिभाषांस्वीकारेपि तदुक्तरीत्या दोषस्य सुपरिहरत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव। उपसर्जनस्याविशे
गौः ष्यत्वे गोशब्दांशे तदंतविधौ शोभना गौः सुगौः न गौः अगौः न पूजनान्नञस्तत्पुरुषादित्याभ्यां समासांतानान्न परमासु
गौरगौर्वा यस्य परमसुगौः परमागौरित्यादावपि तदापत्तेश्च। असहायेव्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या चित्रगुरित्या
दावगतेश्चेत्यलम्॥२०॥ कर्मणि क्तांते इति। क्ते चेत्यतः क्ते इति तृतीया कर्मणीत्यतः कर्मणीति चानुवर्तते इति भा
वः। पदात्परत्वाभावेन चेति। ननु कुत्सने च सुपीत्यतः प्राक्पदाधिकार इति स्वयमेव पदादिति सूत्रे स्थापितत्वे
न गतिर्ग[illegible]र्ते रित्यस्य ततः परत्वेनायुक्तमिदमिति चेन्न। हेतौ च शब्दः। यतः पादादिस्थत्वमतः पदात्परत्वाभावः

त्यादिविवन्यायप्रवृत्तेरितिचेन्न। सजातीयावधिव्यवहारस्यभेदनिबंधनसंबंधस्यचानेनातिदेशात्। अतए
वदृष्टांतद्वयोपादानंल्लेखः। अस्तिचेयायेत्यादोरेकाचूलेऽवयवावयवित्वस्यप्रथमत्वेसजातीयनिष्ठधर्मस्य
चातिदेशः। साजात्यंचतत्तद्विधिविधेयकार्यनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकधर्माक्रांतसमुदायघटकत्वरूपमिति
बोध्यम्। नन्वेवमपिस्त्राव्यवहितपूर्वत्वपरत्वस्यातिदेशःप्राप्नोति। ततश्चदधिमध्वित्यादौयणादिःस्यादिति
चेन्न। तत्तद्विधौतत्तन्निमित्तोपादानसामर्थ्येनतदनतिदेशादितिदिक्॥२३॥ ननुगांनेतायीत्यादाविति। नन्व
न्नेरणापिपरिभाषासामर्थ्यात्तदादेर्लाभः। अन्यथातदंतविधौयांतेइत्यर्थापत्त्यासूत्रानर्थक्यंस्पष्टमेवेतिचे प्रत्यय ४
न्न। गव्येतेत्यादौअल्लोपेकृतेयांतप्रत्ययसंभवात्। नचाल्लोपस्यस्थानिवत्वं। नकारेकुत्वविधानस्यवयान्तेवां
तविधानेनापिश्नौतयांतत्वविवक्षणात्। नपदांतेतिनिषेधस्तुन। नःक्येइतिनियमेनापदत्वादादेशस्यपरप
दस्थत्वाभावाच्च। किंच। गोमयमततिगोमयात्। क्विप्‌तमाचष्टेणिचिटिलोपेऽन्यस्यतादेशत्वेनस्थानिवत्वाभावेनैष यांत १
धानेनश्नौतान्यव ३

स्यपत्वाक्षेतेरत आह। यस्मिन्विधिरिति। सप्तम्यंतपदार्थकस्य सुबंतस्य सर्वनाम्नो निर्देशः। सतिसप्तमी नत्वधिकर
णे औपश्लेषिके वा तेनाचीत्यादौ न तत्संभवेपि नेदृशीत्यादौ तदसंभवात्। यद्यपि तस्मिन्निति निवद्यस्मिन्निति त्यस्या
पि सप्तम्यन्तार्थे इत्यर्थः सुवचस्तथापीति शब्दाभावे नास्याश्चेति वक्ष्यमाणविरोधेनाल्ग्रहणे इत्यनेनान्वयेन च पन्थ
तथा नाश्रितः। अल्ग्रहणे इत्यस्य हि अधिकरणे ल्युटा अलुच्चारणे इति नार्थः। प्रत्याहारग्रहणे तस्मान्नुडचो
त्यादौ दोषापत्तेः। इकोचि व्यंजने मा भूदित्यत्र व्यंजनादावृत्तिभाष्यविरोधापत्तेश्च किन्तु बाहुलकात्कर्मणि ल्यु
उच्चारिते ४ ट्। अलः प्रतिपादके शब्दे सतीत्यर्थः। तदादाविव्यत्र तच्छब्देन सप्तम्यंतार्थः परामर्शनीयः। एवं च सप्तम्यंतेन विशेष
उच्चारिते ३ णीभूतेऽल्प्रतिपादके शब्दे सति यद्विधानं तत्तदादौ बोध्यमित्यर्थः फलितइति बोध्यम्। घञजपांपुंसी ल्युट्के
रपवाद इयमित्युक्तम्। वचनेन निर्देशो नावाचनिकी।। ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे पुत्राद्यादावुत्तरपदे इत्यर्थे वार
ष १ णयाल्ग्रहणम्। अन्यथा कारीषगन्ध्यापुत्रधनमित्यत्रापि स्यादित्याहुः। इयं चेति। नन्वार्द्धधातकस्येड्वला शिवं

त्युक्तौ सामानाधिकरण्याभावाद्यस्मिन्निति परिभाषाया अप्रवृत्तौ तस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्त्या वलपरकार्द्धधातुक
स्येत्यर्थे भविष्यतीत्यादावेव प्राप्नोति न तु भवितेत्यादावपीति नेड्वशि कृतीत्यादिनिषेधस्तु शर्मादेवदत्त इत्या
दौ चरितार्थः। एवं चादिग्रहणं सफलमिति चेन्न। बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधेन तस्मान्नुड्चीत्यस्यैवलीति सप्त ३३
म्याः षष्ठ्यर्थत्वांगीकारेण तस्मिन्नित्यस्याप्रवृत्त्या सामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तेर्न्निर्विवा
दत्वादित्याशयात्। तेन नः क्षतिः। ननु तदंतविध्यभावाय पदस्येत्यस्य वैयधिकरण्यावश्यकत्वेन सामानाधिक
न४ रण्याभावादेवं तदादिविधिरत एव शेखरे पदावयवस्येत्यर्थ इति व्याख्यातम्। अन्यथाऽनेन तदभावे तदंतवि
धिर्दुर्वारः स्यादिति चेत्। अयं भावः। पदस्येत्यधिकारेऽपि श्रुतत्वादङ्कारेण सकारो विशेष्यते। तत्र तदादिवि
धौ षट्त्सन्त इत्याद्यवकाशसत्त्वेऽपि तदन्तविधौ शास्त्राबाधितानव्यवहितहल्समुदायस्य चारितार्थ्येन सत्र
संयोगान्तलोपबाधापेक्षया कृतस्य श्रुतान्वयस्य बाधापेक्षया च मादुपधाया इत्यादौ स्वीकृत पदस्येत्यस्या
सुट्तिथोरित्यादिनिर्देशेनासाधुत्वबोधनेन सकारस्य संयोगान्तलोपेन चड्काराव्यवहितपरो यः सकारस्तदन्तस्य पदस्येत्यर्थे सूत्रस्या २

वयवत्वस्येवसामर्थ्यात्स्वीकार इत्यभिप्रेत्यैवशेखरे न तथाव्याख्यातमिति बोध्यम्। अन्ये तु चिंत्यमिदम्। लक्ष्या
नुरोधेन शास्त्रप्रत्याख्यानस्यैवचमत्कारावहत्वेनादिग्रहणस्यावश्यकत्वात्तत्तात्सर्यार्थकमेवतत्रादिग्रहण
मित्यस्यवक्तुंशक्यत्वात्। ऊः माधुरिति न्यासे तत्रादोषाच्च। यथा न्यासेपि अंतरंगाविवाहश्चेदादावेवकृता नसे
तिन्यायेनांततो लक्ष्यानुरोधस्यावश्यकत्वेनादावेव तत्स्वीकारेऽदोषाच्च। तीषसहसेतिचीत्यादावेकदेशान्वय
स्यकृतस्यावश्यकत्वाच्च। न च तकाराव्यवहितपरेच्छस्यादेः परस्यवल्लोँढेधातुकस्येत्याद्यर्थेनैकदेशान्वय इ धा५
ति वाच्यं। एवं हि सति वांतो यीत्यादावप्युत्तरीत्या यकाराव्यवहितपरकयोरेदोतोः वांतादेशोऽव्यवहितप्रत्यये
परे इत्यर्थेऽर्थाद्यादिप्रत्ययादिलाभे परिभाषोच्छेदापत्तेः। प्राचां हलादावित्यादिग्रहणेन परिभाषाऽनित्यत्वला
भेन ऊः मीत्यादावदोषाच्च। एवमप्येकदेशान्वयाकरणेन लाघवं। अतएव ढकिलोँ इति सूत्रस्थं भा[illegible]मपि स्वरस
तः संगच्छते इत्याहुः। ४४॥ ननु क्षियइति। क्षियो दीर्घादिति [illegible]त्वविधायके शास्त्रे इत्यर्थः। न तु क्षि[illegible]तिदीर्घ[illegible] शि

न१

प२

परिभाषेंदुशेखरटीकायां द्वात्रिंशत्पत्रे निरंकपृष्ठस्य चतुर्थपंक्तौ शोधपत्रमिदं ॥ ननु रामाविति। यथोद्देशे तु न तदुपयोगः। त
त्र भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति न्यायेन नित्यमप्येकादेशं वाधित्वाऽ परनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वात्स्यदत्वे एकादेशेपि
आनुमानिकस्थानिवत्त्वेन तस्य सोलभ्यात्। अत एव हे राम इत्यादौ पदत्वसिद्धिः। अन्यथा नित्यत्वात्सुलोपे सुबन्तस्याशा
स्त्रीयत्वेन विशेषणतयाऽत्माश्रयत्वेन च स्थानिवत्वाप्रवृत्त्या तन्न स्यात्। न च सुविषयत्वपरिभाषाग्रहणेन न्यायाप्रवृ
त्तेः। तत्र सामान्यतस्तदसिद्धिर्नोक्ता। कार्यकाले तु सुबंतत्वस्याशास्त्रीयत्वेन औवृत्तिसुप्त्वस्य स्थानिसंबंध्यल्
धर्मत्वेन च स्थानिवत्वाप्रवृत्त्या तदसिद्धिरेव। यद्यप्याकडाराधिकारस्थभपदादिसंज्ञाविषये यथोद्देश एवेत्युक्तं
तथापि तत्संज्ञाद्वयप्रसक्तावेव तत्रैवानिसंप्रगात्। प्रकारांतरमपि तत्रैव निरूपितम्। वस्तुत इदं सर्वं प्राचीनरीत्या। स्व
मते उभयत आश्रयत्वेपि तत्स्वीकारेणाभीयादित्यत्र व्यपवर्गाभावेनोपसर्गात्परस्य इलोऽभावेन दोषाभावोपि कृते यस्मा

३२ द्विहितस्तदादितदन्तत्वस्य तेन लाभेन पदत्वाक्षतेः। भाष्ये उभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्युक्ते स्वस्तु एकदेशिन इति स्पष्टं शेख
रदे। स्वमते ऽवतरणं तु चिकीर्षतीति विवभ्रिषतीत्यादौ उरदत्वे हलादिःशेषः सन्यत इतीत्वं च न स्यात्। द्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वा
भावेन पुनरभ्यासत्वाप्रवृत्तेः। अशास्त्रीयत्वेन स्थानिवत्वाप्रवृत्तेरिति बोध्यम्। गुडोदकमित्यत्रानेनऽकारांते पूर्वप
दत्वेनैकादेशविशिष्टे उदकशब्दत्वेनोदके केवले इति स्वरसिद्धिर्नास्य फलं। उपसर्गस्येति लत्वे प्लायते इत्यत्राचः पर
विस्थानिवत्वेनैवात्रापि व्यपवर्गस्य सुलभत्वात्। अजीगणदित्यत्र ई च गण इत्यपि नासाधारणं। तत्रैतत्सोतमर्थ्येना
पीत्वं सुलभमित्यपि बोध्यम्॥

पर्के निष्ठायामण्यदर्थे इति दीर्घविधायके च। तत्र दीर्घोत्तानुकरणस्याप्रयोजकत्वेन चिक्षियतु वि[illegible]ादौ अजादौ यङ्रूपंतस्य छे।
यङ्लुक[illegible]स्यानुकरणत्वात् ह्रस्वांतस्य तु नानुकरणं। विपराभ्यांजेरिसादाविव परत्वादियङं बाधित्वा गुणः स्यात्। न च नत्वविधाव
पितथैवास्तु। अत एव दीर्घादिति सार्थकम्। अन्यथा दीर्घांतस्यैवानुकरणे तद्वैयर्थ्यमेवेति। अत एव तत्र शेखरे सूत्रे छेते यङ्कस्या
नुकरणदीर्घग्रहणमन्यथा [illegible] निर्देशेनैव सिद्धमित्युक्तमिति वाच्यम्। दीर्घादित्यस्य सत्वे हि तत्र दीर्घोत्तानुकरणं तदभावे छेते यङ्
कस्यानुकरणमित्यपि संभाव्येत। तेन हि दीर्घान्तानुकरणत्वस्यैव बाधनादित्याशयात्। अतो न शेखरविरोधोऽत एवाह ज्ञापक
इति। नत्वविधायके क्षियइतीयङ्निर्देशो ज्ञापक इत्यर्थः। एतेन नत्वापि छेते यङ्कस्यैवानुकरणलक्षणं ज्ञापकमित्यपास्तम्। ४
(स्वरूचेरि सत्कमु) अर्थवत्स्यायमर्थः। समाजः समुदायस्तेन ग्रस्तं मिलितम्। अर्थसंबंधिसमुदायांतर्भूतमित्यर्थः। श्वल
व्यवहार इति। तत्प्रयोजको व्यवहार इत्यर्थः। अनुकरणमिति। अष्टाध्याय्यां तांतरी [illegible] यस्यादर्शनादिति भावः। एक ख्वद् २
देशविकृतेति न्यायेन दीव्यतिशब्दैकदेशस्यानर्थबोधकस्य दीव्यशब्दस्योच्चारणमित्यर्थः। यथाश्रुतं तु न साधु। अनु

करणस्य शब्दपरत्वे नार्थस्यावधित्वं स्यादिति स्पष्टमुद्योते। किमर्थमिति। एवं हि त्वा घवात्मा ग्दीव्येनेरणुइत्येवं क्रियेतस्य
नुत्का भाग्दीव्यत इति निर्देशः किमर्थं इत्यर्थः। ननु मास्तु सूत्रेऽनुकरणतातान्तस्येवावधित्वमस्त्विति चेन्न। अ
मिति वध्यवधिमतोः साजात्यनियमादर्थस्येष्टमवधित्वं न स्यात्। तथा चातइञित्यत्राणिञोः पर्याये णविधानं स्यादि
त्याशयात्। अनेनैकदेशविकृतोऽप्यर्थबोधक एवेति सूचितमिति बोध्यम्। विकृतावयवेति। अत एव मघवतः
राजकीयमित्यादौ संप्रसारणाल्लोपो न। अन्यथाऽनेन न्यायेनानन्तत्वाच्छ्वयुवेति संप्रसारणं स्यात्। राज्ञः क चेति का
देशेऽनन्तत्वादल्लोपो न इति स्यात्। मघवतश्छान्दसत्वेनानइत्यपकर्षणेन फलाभावेन च न तत्र दोष इत्यन्ये। अ
क्तपरिमाणेति। लोके दृष्टस्य परिमाणस्यात्रासंभवाच्छब्दानुपूर्वीविशेषरूपं गृह्यते। उक्तयुक्तेरेवेति। यथा लोके दं
चद्रोणादिशब्दानां परिमाणार्थवाचकानां न्यूनाधिकयोर्न प्रवृत्तिस्तेषां परिच्छिन्नपरिमाणार्थकत्वाद्दुरुपपादे ए
वं सर्वनामानुपूर्वीविशेषोपादाने नाङ्क्रियमाणे सर्वनामसंज्ञा न्यूनेऽधिके वा सर्वकादौ यत्नं विना दुरुपपादेत्यस् शिवं

नेरित्यर्थः ॥ नन्वेवमन्तादिवच्चेत्येतत्प्रयोजने गुडोदकमित्यादौ उदके केवले इति दकशब्दस्यान्तोदात्तत्वमनेन न्याये
न दकशब्दस्य उदकशब्दत्वमाश्रित्य साधितं भाष्योक्तं विरुध्येत ॥ न च उदके इत्युक्तपरिमाणग्रहणात् प्राप्नो व्यत
७३ इत्युक्तपरिमाणग्रहणेन तज्ज्ञापकपरं भाष्यं विरुध्येत ॥ भाष्यान्तरं च तादृशं नोपलभ्यत एवेत्यत आह ॥ तत्पदि
ति ॥ तत्र पंचद्रोणादिदृष्टांतेनोक्तस्थले तदभावमाशंकासज्ज्ञापकेन तदेकदेशभूतमिति न्यायेन समाहितमू
पदितत्रैतत्प्रवृत्तिस्तर्हि अधिगड्वादिमहेपिशुनःश्वत्ववदकजधिकस्य सर्वकस्य सर्वशब्दत्वमक्षतमेवेति भा
ष्यासंगतिरतस्तथा न दाकृतमिति भावः ॥ एतेनानेन न्यायेनैं पूर्वपदत्वं न तूदकशब्दत्वमिति न तद्विरोध इत्यपा
स्तम् ॥ अंतादिवच्चेति पूर्वान्तत्वेन तत्प्रयोजनत्वस्योक्तेन तदभिन्नेन तस्य गगनसुकुमायमानत्वात् ॥ उकारां
तपूर्वपदत्वे उकारस्यैव तदापत्त्या फलभेदापत्तेश्च ॥ परत्वादुदात्तत्वे एकादेशेन तत्सिद्धेस्तदुत्तरभाष्य एव स्पष्ट
त्वेन तस्यैकदेशयुक्तित्वाच्च ॥ अत एव तन्न्यायाश्रयणम् ॥ अन्यथाऽनेनैव गतार्थत्वात्तदनर्थकत्वमेव स्यात् ॥ यदाग

उकारांते ४

माइत्तितुनगत्वार्थं । आगमस्याविकारत्वात् । अतएवागमस्यविकारास्पृथगुक्तिः । घुसंज्ञायाअकृतपरिमाणत्वा
च्च । एवंचयेनविधिरितिसूत्रभाष्यमेकदेशयुक्तिरेव । उक्तहेतोः । अंगसंज्ञासूत्रेऽंगसंज्ञायाअप्यकृतपरिमाणत्व
स्यभाष्येउक्तत्वेन । चः परेतिसूत्रेऽश्वायसाविस्यत्रानेनांगत्वातिदेशकरणेनतद्विरोधाच्च । लोकन्यायेनसि
द्धत्वापकानुधावनपरभाष्यविरोधाच्च । तदेकदेशभूतमितिन्यायोऽपिमास्तु । अनेनैवगत्वार्थंसत्वात्तस्य
परमनुकूलमितिवदंति । विकृतानलरूपेति । तेनयशस्सुशब्दास्मिंश्चिदितिलोपेऽनेनासन्नत्वलाभेनस्था
निवत्त्वेनतत्त्वमाश्रित्यास्मायामेधास्रजइत्तिविनुसिद्धिः । अमीयादिनीति । अत्रत्यंतत्त्वंसर्वंमदीयशेखरे
स्पष्टम् ॥ २५ ॥ नन्वेवंभिंधीत्यत्रेति । नन्विदमनुपपन्नम् । तदभावेहेतोरनुक्तत्वात् । पूर्वंसकृद्गतिन्यायोप
न्यासस्यचयुक्तत्वात् । किंचतानतऊभावपक्षेभिंधीत्यत्रधिभावस्यस्थानिवत्त्वेनसाधितस्यासंगतिस्तत्रध्या
देशेऽपितानतऊप्रवृत्तेनतदसंगतिरेव । किंचतानतऊधिभावयोर्योगपद्यासंभवेनपरत्वात्तातङापितानङाधिभावयोः

शिवं

७१ यौगपद्यसंभवे पंक्ते विरोध इति चेत्। अयं भावः। विप्रतिषेधसूत्रस्य नियमार्थत्वे वृक्षेभ्य इत्यादौ स्वीयस्वीयोद्देश्य
तावच्छेदकाक्रांतयोः सुपि च बहुवचने झल्लीत्युभयोः प्राप्तयोः पर्यायतायाः विप्रतिषेधे परमित्यनेन
पूर्वशास्त्रस्य झलादिबहुवचनाविषयत्वे नाभावो बाध्यते। अन्यथा शास्त्रद्वयप्रामाण्याद्विकल्पापत्तिः। ईजतु
रित्यादावपि द्वित्वसंप्रसारणयोः प्राप्तयोः परं संप्रसारणं भवतीत्यनेन औपदेशिकयजादिधातोः द्वित्वविषय
त्वं बाध्यते। तिसृणामित्यत्रापि त्र्यर्थकत्रिशब्दस्य त्रयादेशाविषयत्वम्। एवंर्च नायासेन वसकृद्गति न्यायः
सिद्धस्तेनाशीरर्थस्य हेर्ध्यविषयत्वे न भिन्तादित्यत्र तातङा बाधितो धिः भिंधीत्यत्र तद्भावे न स्यात्। एवं च पु
नः प्रसंगेति न्यायेन तत्प्राप्तितात्पर्यसंकोचस्याभावो बाध्यत इति यत्नेन ध्येयम्। तेन पूर्वं तदनुक्तावपि न
क्षतिरिति सूचितम्। न चैवं भिन्तादित्यत्रापि ध्यादेशापत्तिस्तदविषयकतातङ्शास्त्रापप्लूवानर्थकापत्तेः।
तेन तद्विषये सकृद्गति न्याय एव लक्ष्यानुरोधादाश्रीयते इति सूचितं। विकल्पस्याभावांशे तात्पर्यसत्वेनोभय

लक्ष्यकृतादित्युद्घोषस्याप्युक्तमेवबीजम्। अन्यथाविभाषाश्वेरित्यत्रभावाभावाभ्यांसंप्रसारणस्यपाक्षिक
त्वेलब्धेनवेतिसूत्रस्यलक्ष्यानुरोधमंगीकृत्यप्रत्याख्यानासंगतेः। ममतुवचिस्वपीत्यस्यशून इत्यादौचारिता
र्थ्येनविभाषाश्वेरित्यस्यशुशावेत्यादौचारितार्थ्येऽपिउभाभ्यांसूत्राभ्यांलिट्यनन्तरेकित्यनन्तरेसंप्रसारणंमा
भूदित्यर्थकाभ्यांसंप्रसारणस्यैवविधानैर्विरोधाभावान्नियमार्थकविप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्त्याचारितार्थ्यान्नु। अ
तएवाग्रेवक्ष्यति। एतन्नियमवशादेतल्लक्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रानुपप्लवएव। कैयटोक्तप्रकारस्तुनयुक्तःइतिग
दायांस्पष्टम्।।२६।। द्वयोःकार्ययोरिति। नावश्यंद्विकार्ययोगएवविप्रतिषेधःकिंतर्हिकेवलोप्यसंभवइतिहितेना
क्रम्। यथासुपिचबहुवचनेझलीत्यनयोःवृक्षेभ्यइत्यादौयुगपदसंभवः यत्रादिसुप्यनन्तरेदीर्घःसाधुःझलादि
सुप्यनन्तरेएकारःसाधुर्भवतीत्यर्थात्। यद्यपिविधेयानिष्पत्त्यातद्विशेषणंतद्रूपपादम्। एवंचसुप्यदन्तस्यांग एआि २
स्यदीर्घइत्याद्यर्थेयुगपत्संभवेन नास्तिविरोधइतिशक्यतेवक्तुम्। तथापिशब्दानान्नित्यत्वा[illegible]स्यसाधु शिः

नुशासनतयासाधुत्वस्यैवविधेयत्वेनैवमेवोचितमितिस्पष्टमिकोगुणेत्यत्रविवरणे।शि[illegible]इत्यादावप्य
यमेव।यद्यपितत्रादेशात्पूर्वंन्तदुत्तरंवास्थानिवत्तारस्यैवस्वस्वनिमित्तानन्तर्यंतथापि[illegible]रस्यवच्छे
दकेकालेविरोधोऽस्त्येवेतिबोध्यम्।अन्यतरस्यस्वनिमित्तानन्तर्येसत्वेऽन्यतरस्यतदसत्त्वेनास्तिविप्रति
कौ०ष्टे ४ षेधः।यथाराज्ञेत्यादौदीर्घस्यतन्निमित्तानन्तर्यासत्वेऽपिहल्ङ्यादिलोपस्यतत्सत्वेनविप्रतिषेधः।किन्तुप्रतिपदोक्तत्वा
द्दीर्घस्यैवेतिस्पष्टंकौस्तुभेशब्दरत्ने।यत्राप्येकमेवकार्यमुभाभ्यामपिबोध्यतेतत्रापिविरोधाभावान्नविप्रति
षेधइतिस्पष्टंसंबुद्धौशाकल्यस्येतिसूत्रेशब्दरत्ने।यथाऽनन्तरेनामियमादौसुपिचदीर्घःसाधुर्भवतीत्येकयोः
सुपिचनामीत्यनयोःरामाणामित्यत्रप्रवृत्तयोर्नास्तिविरोधइतितत्रैवशेखरेस्पष्टम्।विप्रतिषेधशब्दस्यवि
रोधार्थकत्वात्।परस्परत्वबाधार्थकयोरितिफलितार्थपरं।अन्यतरानवकाशत्वेऽपवादप्रवृत्तेः।एवंभिन्धीत्यत्रे
ति।भिनद्हिइत्यत्रेत्यर्थः।भिन्धादितिलक्ष्यइतियावत्।यथाश्रुतेतत्वसंगतिःस्पष्टैवेतिबोध्यम्।२७।एषतेद्दत्सा

दृविति। आर्द्धधातुके नियमस्य चानशि विकरणस्य च चारितार्थ्ये न परत्वमिति भावः। ननु परत्वादित्ययुक्तम्
कृताकृतप्रसंगित्वेन विकरणानां नित्यत्वादिति चेन्न। अनुदात्तङित इत्यादीनां नियमार्थत्वेन एधते इत्यादाव
नुपपत्त्यभावेऽपि एधतीत्यादिनिवृत्तिमात्रफलकत्वेन तत्र नियमशास्त्रप्रवृत्तौ तद्रूपस्यैवाभावेन विकरणा
प्राप्त्या कृताकृतप्रसंगित्वाभावात्। तद्विधानमिति। ननु ज्ञापितेऽप्यचारितार्थ्यमेव विकरणत्यागे च निय
मप्रवृत्त्या तदानींस्य परत्वासंभवेन न नियमे बाधायोगात्। न चैतदुत्तरस्य परत्वसंभवे परिभाषामात्रबोधनेन
चारितार्थ्येन सामर्थ्याभावेऽपि तक्रकौंडिन्यन्यायेनापवादस्योपजनिष्यमाणत्वेऽपि तद्बाधे पूर्वविकरणे पुनः
प्राप्तस्य नियमस्य बाधनेन च तारिथ्यं तदिति वाच्यं। तन्न्यायेन बाधितस्योत्सर्गस्य पुनःप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रे
णोभयसिध्या पुनरपि वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। अत एव दृशेर्विषये प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति कैयटोक्तरीत्या
न्यायानाश्रयणं। अत एव स्यतासिभ्यां तिबादिबाधो न। एवं च कथं चारितार्थ्यमत आह। विषयसप्तमीति। एतं [illegible] शेवं

चनियमबाधेन चारितार्थ्यं स्पष्टमिति भावः ।। विषयसप्तमीत्वस्वीकारे गौरवमत्र पक्षे तु लाघवादाह । अ
करणव्यवधानेऽपीति । एवं नित्यान्तरंगयोरिति । अनयोः परापेक्षया बलवत्त्वमपि योगपद्यासंभव एव बोद्ध
व्यमित्यर्थः ।। विप्रतिषेधसूत्रेण परस्यैव बलवत्त्वबोधनेन तत्रानयोरपि अर्थाद्योगपद्यासंभवोऽस्त्येवेति भा
वः ।। अनयोः परस्परबाधकत्वे इति तु न युक्तं । धनं वनमित्यत्रार्थवत्सदृशाभावेऽन्तरंगत्वादवयवानां प्रातिपदिक
त्वे सुपि च कृते समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्तदवयवत्वेन सुब्लुगिति नेति तंत्रे सुपः प्राबल्यमित्यर्थवत्सूत्रस्थशब्दर
त्नविरोधाच्चेति दिक् ।। २० ।। असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे । अंतः व्याप्यानि अंगानि अल्पानि निमित्तानि यस्य तदंतरं
गम् । बहिर्व्यापकानि अंगानि बहूनि निमित्तानि यस्य तद्बहिरंगम् । अत्रांगशब्देन शब्दरूपनिमित्तमेव गृह्यते
इत्यत्र नार्थग्रहः ।। अर्थसंज्ञापदरूपमपि गृह्यते विनिगमनाविरहात् । अंतरंगे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च
बहिरंगमसिद्धमित्यर्थः ।। संचस्कारेत्यत्र च संस्कृ इत्यवस्थायां पूर्वोपस्थितार्थनिमित्तत्वेनांतरंगत्वात् द्वित्वात्पूर्वं सुट्

प्रवर्त्तेते तन्नोद्धित्वमिति। तेसुद्कास्सूर्वे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। स्योन इत्यत्र सिवूनइवस्थायां गुणवलोपोहं प्रसंगे
ऊठुपधायाद्वलोपं बाधते गुणं त्वंतरंगत्वात्। गुर्ल्हयंगसंबंधिनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्द्धधातुकं चाश्रय
तिऊठ् तु वकारांतमंगमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादंतरंगस्तच्च कृते यण्गुणो प्राप्नुतस्तत्र गुणादंत
रंगत्वाद्यण्। न चोठोऽपि नित्यत्वेन गुणात्पूर्वं प्रवृत्तिः। गुणस्यापि नित्यत्वात्। न चोठ्यन्तरंगेण यणा बाधितत्वाद्गु
णस्यानित्यत्वम्। गुणोपि शब्दांतरात्प्राप्नुवन्न विधिरनित्य इत्यैत्वात्। स्योन इत्यन्तरंगत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमपि
स्यनेन इदं संज्ञासापेक्षस्य बहिरंगत्वं येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं। कैयटेन स्पष्टमेवोक्तमिति। न च येन विधि
रिति सूत्रे भाष्ये इको यणचीत्यादावपि तदादितदंतविधौ स्योन इत्यत्रान्तरंगत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यते त
न्न सिध्येत्। उनशब्दमाश्रित्य यणादेशो न शब्दमाश्रित्य गुण इति दूषणमुक्तं त्वदसंगतम्। तदंततदादिविधाव
पि बहुपदार्थापेक्षत्वरूप बहिरंगत्वस्य गुणे सत्वेन तत्र दोषाभावादिति वाच्यम्। गुणसंज्ञापेक्ष [illegible] मित्व

पेक्षयाकुशब्दस्याधिकस्य यण्यपि सत्त्वेन समत्वात्स्वरत्वाद्गुणः स्यादित्याशयात्। पयस्यटति पयोद्दानात्यर्थे अग
च्छेह् पयोट् पयोदेत्यादावेकपदस्थवर्णद्वय सापेक्षमन्तरंगमुक्तं प्रतिवाकासंपादकपदान्तरसापेक्षपु
नस्यासिद्धत्वादुत्वे प्लुतसिद्धिः। न वार्थस्यांगशब्देन ग्रहणेन तिस्त्रितिनिषेधवैयर्थ्यम्। इष्टापत्तेः। ननु स्थानिव
त्सूत्रस्थभाष्यविरोधादिदमसंगतम्। तथाहि। अयादेशे स्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः निस्तृणामिति। यदि चार्थ
स्य निमित्तत्वे तर्हि पूर्वमन्तरंगत्वात् चयादेशे पश्चात्रिस्रादेशे पुनस्त्रयादेशप्राप्त्या तदसंगतिः स्पष्टैव। अर्थस्य
निमित्तशब्देन ग्रहणे ऽतिस्त्रिणेत्यादौ दोषोऽपि। नपुंसकापेक्षनुमपेक्षयाइयङादेशस्यान्तरंगत्वेनैग्रहणे वा
करो ह्लुरुस्तृचीयादृग्रहणस्य ज्ञापकताभाष्यॅक्ताअसंगता। तथाहि। संप्रसारणॅगुणस्य बहुसंज्ञापेक्षत्वेन बहिरंग
त्वादिति वाच्यं। संप्रसारणस्य पदद्वयसापेक्षत्वेन भसंज्ञाक्षिप्तशसन्निमित्तकत्वेन च गुणापेक्षया बहिरंगत्वा
त्। अंतरंगशास्त्रमस्यालिंगं। इयं कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामपि प्रवर्त्तते। तेनावेदुग्धेसोढसेद्मरीसचोवक्ले
स्येव ३ तदापत्तेः। न

वार्थस्यानिमित्तशब्देन ४

ष्याः। अविसोढं। अविद्वसं। अविमरीसमिति भाष्योदाहरणेषत्वाभावः सिद्धः। तथा हि। सकारोच्चारणसामर्थ्याद्देश
प्रत्यययोरित्रिषत्वं नेति वाच्यं। यदि परिभाषेयं त्रिपाद्यां नप्रवर्तेत। अविद्वसाविमरीसाभ्यां णिचि क्विपि टिलोप
णिलोपयोरसिद्धत्वाभावाद्दुत्वार्थं सकारोच्चारणस्य सार्थक्येन भाष्यासंगतिः। ममतु अन्तरंगे षत्वे बहिरंगटिलो
पणिलोपयोरसिद्धत्वात्सकारोच्चारणसामर्थ्यं सूपपादमिति भाष्यसंगतिः। ननु तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्व
णत्वेष्विति वचनारंभेण परिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तेरविद्वसाविमरीसाभ्यां णिचोऽनभिधानमिति लभ्यते। अ
न्यथा तदुदाहरणानां काकार्थं वास्यर्थं निगाल्यते नेमाषवपनीत्यादीनामंतरंगपरिभाषयैव स[illegible]। नूक्किनैनेति चे
न्न। परमतट्प्लाप्यते प्रहिणोतीत्यादीनां परिभाषासाध्यानां साधनाय वचनस्यावश्यकत्वेन परिभाषायास्त्रिपाद्याम
प्रवृत्तौ मानाभावात्। न च लक्षणसूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्र हि अयमेव ल[illegible]रोर्हिरनुबध्यते पूर्वेश्च[illegible]ष्यतत्राल्पहले
ष्वसन्देहो भवति पूर्वेणापरेण वेत्याशंकिते तत्र कतरस्मिंस्तत्रर्हणम्यह[illegible]मेदे[illegible] इति पृष्टे अस्मिंस्तत्रर्हणम्[illegible]हलेसन्देहउ[illegible] पिमं

परइतिशंकितेअसन्दिग्धंपूर्वेणनपरेणेत्युत्तरितेपुनःशंकितेकुतर[illegible]ाद्दात्समाधानवाद्याहपराभावात्।नन्सुःस
नेपरेऽणःसन्तिपुनःशंकितेननुचायमस्तिकर्त्रेर्थंहर्त्रेर्थंइति।समाधा[illegible]वाद्याह।किंचस्यादित्रि[illegible]किनाह।यद्यत्रर
परतेस्याद्द्वयोरेफयोःश्रवणंप्रसज्येत।हलोयमांयमीत्येवमेकस्यात्रलोपोभवतीति।विभाषात्रलोपः।विभाषाश्रव
णंप्रसज्येत।अस्तुतर्हिनित्योलोपःरोरीतिपदान्तस्येत्येवंसः।नशक्यः।पदान्तस्येत्येवंविज्ञा[illegible]रहिनस्यात्।जगृ
धेर्लङिअजर्घाः।पास्पर्द्धेर्लङिअपास्पाइति।इहहितर्हिमातृणांपितृणामितिरपरत्वंप्र[illegible]त्युक्तम्।तत्रैव
दित्रिपाद्यान्तस्सरिभाषाप्रवर्त्ततेतदाऽन्तरंगेरोरीतिलोपेकर्त्तव्येबहिरंगस्यरेफादेशस्यासिद्धत्वाल्लोपाभावेकर्त्रे
र्थंहर्त्रेर्थमित्यत्रैवदूषणसत्त्वादिहतर्हिइत्यादिभाष्योच्छेदएवस्यादितिविरोधःस्पष्टएवेति।[illegible]व्यमा।ढ्लोपइतिस
त्रेतत्रैवअजर्घाइत्यादौसिपिधातोरितिरुत्वस्यलीढइत्यादौढत्वादीनांपितृराज्यमित्यादौसंयोगान्तलोपस्यासि
द्धत्वात्कथंदीर्घइत्याशंक्यढ्रग्रहणेनअजर्घाइतिभाष्योदाहरणेनोरलपरइतिसूत्रेढ्रपरइतिभाष्यप्रयोगेणचतत्र

च्छास्त्रे केवाकातापन्नपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्थपूर्वशब्देनैतत्स्वाग्रहणबोधनमित्युत्तरितम्। तत्र पूर्वत्रासि
द्धमित्यस्याप्रवृत्तौअजर्घाइत्यत्र दीर्घे कर्त्तव्ये बहिर्भूतसिप्निमित्तकरुत्वस्यासिद्धत्वादन्तरंगपरिभाषयादोष
स्तदवस्थ एव। नह्यन्तरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तिसाधकयुक्तिस्त्वदीये ह्यास्ति। तस्मादजर्घाइतिभाष्योदाहर
णाद्रुलोपविषये परिभाषा न प्रवर्त्तते इति न ज्ञाप्यते किन्तु ढ्रलोपशास्त्रीयोपगिशास्त्रविषये परिभा
इति षा न प्रवर्त्तते इति। एवं च रोरीत्यस्य ढ्रलोपशास्त्रोपयोगित्वया परिभाषाया अप्रवृत्त्या कंचेथं हृचेथमित्य
त्र दोषाभावः स्पष्ट एव। अत एव वारनीत्यादो लोपदीर्घसिद्धिरिति दिक्। न च परस्परविरोधादुभयोरस्त्यागे
त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तते इति वाच्यम्। पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कर्त्तव्ये इत्यध्याहृत्य पूर्वत्र कर्त्तव्ये परमसिद्धमित्य
र्थो हि विरोधाभावेन त्रिपाद्यामेतत्परिभाषाया अप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात्। अत एव एओङ्इ चस्य काचोमूर्द्धं
योगान्तस्य लोपः रदाभ्यां ढ्रुढ्रुपधस्येत्यादिसूत्रस्थं भाष्यं गाछते। तथाहि। एओङिति सूत्रे भाष्ये वर्णै [illegible]

यच्चापिनृनमनशब्दंपठति।

शावर्णग्रहणेनगृह्यन्तेनवेतिविचारेयदिनगृह्यन्तेतर्हि नामेऋकारग्रहणंकर्त्तव्यंइहापियथास्यात्।मातॄ
णांपितॄणामिति।यस्यपुनर्गृह्यन्तेरषाभ्यामित्येवतस्यसिद्धं।यस्यापिनगृह्यन्तेतस्याप्यदोषः।आचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयतिभवतिऋकारान्तानांणत्वं।यदयंक्षुभ्नादिषुनृनमनशब्दंपठति।नैतदस्तिज्ञापकंवृद्ध्यर्थमेतत्स्या
न्नार्नमनिरिति।यत्तर्हितृप्नोतिशब्दंपठति।नुचोक्तंवृद्ध्यर्थमेतत्स्यादितिबहिरंगावृद्धिरन्तरंगंणत्वमसिद्धंबहिरंगम
२५ न्तरंगइत्युक्तम्।तदुक्तंमथवोपरिष्टाद्योगविभागःकरिष्यते।ऋतोनोणोभवतीति।ततश्छन्दस्युभयथाहादि
स्युक्तम्।तत्रऋतइतितपरकरणान्मातॄणामित्यादौणत्वसिद्धत्वात्पूर्वंदीर्घेनृणामित्यादौचारितार्थेणत्वंनस्यात्।
तस्मादन्तरंगेणत्वेकर्त्तव्येबहिरंगस्यासिद्धत्वमितिभाष्याशयःस्पष्टएव।मातॄणामित्यादौदीर्घस्यबहिरंगा
सिद्धत्वान्नणत्वमितिवदताविवरणकारेणोक्तः।इचएकाचोमितिसूत्रेभाष्येअथेहकथंभवितव्यं।श्रियमात्मा
नंमन्यतेब्राह्मणकुलंश्रियंमन्यंब्राह्मणकुलमाहोस्वित्श्रिमन्यमितिश्रियंमन्यमितिभवितव्यं।स्वमोर्नपुं

लु।

बाधेत। एवमपि स्वमोरित्येतन्न १

सकादितिँ किं स्मान्न भवति नाप्राप्ते लुकम् आरभ्यते स यथैव सुपो धात्विस्येतं बा॰ तेर एवं स्वमोरित्येतमपि
बाधेत किं कारणं येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति नाप्राप्ते सुपो धात्विस्येतदारभ्यते स्वमोरित्येतस्मिन्तु
नः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंते इत्येवमयमागमः सुपो धात्विस्येतं बाधते
स्वमोरित्येतं न बाधते। एवं तर्ह्यसिद्धं बहिरंगमन्तरंग इत्यसिद्धत्वात् बहिरंगलक्षणस्यामोऽन्तरंगलक्षणो
लुक् न भविष्यति। नैषा परिभाषा उत्तरपदाधिकारे शक्याविज्ञातुं। इह हि दोषः स्यात् हिमस्तपः परंतप इ
ति संयोगांत लोपो न स्यात्। तस्मात् अभिमन्यमित्येव भवितव्यमित्युक्तम्। संयोगांतस्य लोप इति सूत्रे सं
योगांतस्य लोपे यणः प्रतिषेधः दध्यत्र मध्वत्र। न वा झलो लोपात् बहिरंगलक्षणत्वाद्वा। अथवा बहिरंगो
यणादेशः अंतरंगो लोपः असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्युक्तम्। रदाभ्यामिति सूत्रे वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधो वक्तव्य
ऋतस्यापत्यं कार्त्तिः। न तर्ह्येवं प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वा। किं कारणं बहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगा वृद्धि रंतरंग [illegible] रि

ख्यं १

त्वमसिद्धंबहिरंगमंतरंगेइत्युक्तम्। इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येति[illegible]त्रेभाँवृद्धिभूतानांषत्वंवक्तव्यम्। नै[illegible]
दौष्पौरुष्यम्। नवाबहिरंगलक्षणत्वात्। नवावक्तव्यःकिंकारणंबहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगावृद्धिरंतरंगं
षत्वं। असिद्धंबहिरंगमन्तरंगेइत्युक्तम्। खरवसानयोरितिसूत्रेभाष्येविसर्जनीयोऽनुत्तरपदेइतिवक्तव्यम्। इ
हमाभूत्। नार्कुटः नार्पत्यः। तत्तर्हिवक्तव्यंविसर्जनीयोऽनुत्तरपदेइतिनवाबहिरंगलक्षणत्वात्। नवावक्तव्यं
किंकारणंबहिरंगलक्षणत्वात्। बहिरंगोरेफोऽन्तरंगोविसर्जनीयः। असिद्धंबहिरंगमन्तरंगेइत्युक्तम्। एवंचपूर्व
त्रासिद्धमितिसूत्रकर्तव्येइत्यध्याहारःस्पष्टएवावगतइति। तदुत्तरंकार्यकालपक्षाश्रयणमज्ञानतापूर्वपक्षिणोक्तं
नैषयुक्तःपरिहारः अन्तरंगंबहिरंगमिति। प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतावर्थौसत्यन्तरंगेबहिरंगंसतिबहिरंगेऽन्तरंगं
अंतरंगंप्राप्नोति। तत्रनिमित्तमेवबहिरंगमंतरंगस्यभवतीति। सिद्धान्तीकार्यकालपक्षमाश्रित्याह। अनिमित्तंबहिरंगमं
तरंगस्यकिंकारणंयावतापूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धैवपरिभाषेति। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेननविसर्जनीयस्यपूर्वस्यांपरिभा
असिद्धत्वादिति। ततःपूर्वपक्ष्याहकथमसिद्धत्वं १

भवति। नवात्रांतरंगबहिरंगयो[illegible]
स्ति। किंकारणमसिद्धत्वात्। [illegible]
पूर्वत्रासिद्धमिति। नचानभि[illegible]

षायामसिद्धत्वात् तदनुपस्थानादसिद्धौ प्रवृत्ता परिभाषेति कथं रेफस्यासिद्धत्वमिति तदर्थः। सिद्धान्ती कार्यका
लत्वमाश्रित्याह। असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इति। एवमेषा परिभाषासिद्धा भवति। इह पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कर्तव्ये
इत्यध्याहारे प्रमाणाभावं मत्वा पूर्वपक्ष्याह। कुतो नु खल्वेतद्द्वयोः परिभाषयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमिति
चासिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इति च पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमृद्यासिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इत्येतया व्यवस्था भविष्य
ति। न पुनरसिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इत्येतामुपमृद्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यादत्र किमिति। अतः परस्प
रविरोधाभावे द्वयोरप्रवृत्तेः कथं नाकुटइत्यादौ विसर्जनीयाभावः सिद्ध इति प्रश्नः। सिद्धान्त्याह। अतो युक्तः परिहा
रः। न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति। पूर्वस्मिन्कृते परस्यासिद्धत्वे फलाभावेन कर्तव्य इत्येवाध्याहारो युक्तः परि
हारः। न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति तदर्थ इत्यलमतिविस्तरेण। ॥ इत्यसिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इति परिभाषायां प्रा
चीनमतनिर्णयः। ॥ छ ॥ अथ नवीनमतम्। ज्ञापकं तु परिभाषाया वाह ऊठ् इति सूत्रस्थमूठ्ग्रहणं [illegible] रंगमि [illegible]

वाह इत्येव। संप्रसारणग्रहणमनुवर्त्तते। वाहन्तस्य संप्रसारणं भवतीति सूत्रार्थः। संप्रसारणे पुनरन्ते। तोरिव
मित्ते लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादीति व्यर्थमूठ्ग्रहणं ज्ञापयति। ज्ञापितायान्त्वस्यां पदद्व
याश्रयस्य बहिरंगस्य संप्रसारणस्यान्तरंगे गुणे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वाल्लघूपधत्वाभावाद्गुणो न स्यादित्यूठ्ग्रहणं। अ
धातो ४ न्यनकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे वहेर्ण्वि तादृशोपपदकाण्णिरूपपदकाच्च वाहः श्वयले इत्यस्माद्ण्विच्क्वि
पोः श्वौह्ग्रहणस्य फलसत्त्वात्कथं ज्ञापकमिति चेन्न। तादृशे विषये ज्ञापकपरिभाष्यप्रामाण्यात्तल्लिड्विच्क्वि
पामनभिधानात्। न च विश्वौह इत्यादौ ऊडिदंपदेत्यनेनासर्वनामस्थानस्य स्वरसिद्ध्यर्थमूठ्ग्रहणमिति वा
च्यं। उ ऊठिति सवर्णदीर्घेणोकारप्रश्लेषात्स्वरसिद्धेः। न च प्रश्लेषे विदुष इत्यादावतिप्रसंगः। ऊठ्साहचर्यादिणन्तां
गमुद्दिश्य विहितोकारस्यैव ग्रहणेनादोषात्। अंतर्मध्ये बहिरंगशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अंगानि निमित्ता
नियस्य तदन्तरंगम्। तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूतांगं बहिरंगं। अंतरंगे कर्त्तव्ये जाते तत्कालप्राप्तिकं च बहि

रंगमसिद्धमित्यर्थः। अत्रांगशब्देन [illegible] शब्दरूपमेव निमित्तं गृह्यते। शब्दशास्त्रे तस्यैव प्रधानत्वात्। तेनार्थसंज्ञा
निमित्तस्य न बहिरंगत्वं नाप्यन्तरंगत्वम्। अत एव न तिसृ इति निषेधस्त्र्यादेशे स्वन्तस्य प्रतिषेधः इति स्थानिवत्सू
त्रस्थभाष्यवार्त्तिकं च संगच्छते। अन्यथा स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्ततिस्रपेक्षयाऽन्तरंगत्वात् त्र्यादेशे नुट्दीर्घेषु प
श्चात्तिस्रादेशे पुनर्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्याये नदीर्घापापत्तौ तदसंगतिः स्पष्टैव। अत एवा तिसृणीत्यादाविव
यङपेक्षया परत्वान्नुमसिद्धिः। न चार्थस्य निमित्तत्वाभावे संचस्कारेत्यादेरसिद्धिः। येनैव क्रमेणार्थज्ञानं तेनैव क्र
मेण शब्दानां प्रादुर्भाव इत्युक्तः परस्मिन्निमित्तत्वभाव्यादुपसर्गनिमित्तकार्यस्य द्वित्वादितः प्रागेव प्रवृत्तेः। शब्दो
पस्थितौ प्रागर्थज्ञानापेक्षत्वेपि सुड्विधावर्थस्य निमित्ततया तदुपादानात्। ऊर्ध्वस्थायामडिति पक्षे समस्करो
दित्यादिसिद्ध्यर्थमवश्यं संपरिभ्यां परत्वयोग्यस्य करोतेः सुडिस्यर्थांगीकारात्तत्सिद्धेश्च। नन्वेवं संज्ञाया नि
मित्तत्वानंगीकारे स्योनः स्वस्यासिद्धिः। तथाहि। सिवेर्बाहुलकाद्दोणादिके न प्रत्यये गुणे [illegible]
[illegible] द्वित्वे गते [illegible]

इपवादत्वाद्धलोपं बाधते गुणस्त्वंतरंगत्वाद्बाधते। गुणे त्वंगसंबंधिनो भिन्नलक्षणां लघ्वीमुपधामा[illegible]
च श्रयति। ऊठ् तु वकारांतमंगमनुनासिकादिं प्रत्ययमित्यस्यापेक्षत्वादन्तरंगस्तत्र कृते यण्गुणो प्राप्नुवः गुणा
दन्तरंगत्वाद्यण्। परिभाषायामंगशब्देन संज्ञाया अग्रहणे गुणोठोः समत्वात्। परत्वेन गुण एव स्यादिति स्योन इ
त्रा ४ त्यँन्तरंगत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यते इति येनाविधिरिति सूत्रभाष्यासंगतिश्चेति चेन्न। ऊठो नित्यत्वेन गुणा
त्पूर्वमेव प्रवृत्तेः। गुणस्तु हि यणाऽन्तरंगेताँण बाधितत्वादनित्यः। न चोऽपिशब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः। गुणोऽपिश
ब्दान्तरप्राप्नुवन्विधिरनित्य इत्युभयोः शब्दांतरत्वसमत्वात्। नन्वेवमपि येनाविधिरिति सूत्रभाष्ये इको यणचीत्या
दौ तदन्ततदादिविधौ स्योन इत्यत्रान्तरंगत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यते तन्न सिध्येत्। ऊन शब्दमाश्रित्य यणा
देशो न शब्दमाश्रित्य गुण इत्यस्यासंगतिः। अत्र पक्षे गुणस्यैव यणपेक्षयाऽन्तरंगत्वेनो हि यणाऽबाधितत्वादनि
त्यत्वाभावेनोभयोर्नित्यत्वँयोः परत्वाद्गुण एव स्यादिति यण्गुणयोर्विचाराभावात्। मम तु गुणादन्तरंगत्वादूठित

६ द्वसरादिति चेन्न। तैर्भाष्यस्य डुठोर्नित्यत्वविधानद्वारैव रूपासिद्धौ तात्पर्यात्। अन्यथा तदन्तनदादिविधा
वपि गुणस्य बहुसंज्ञापेक्षत्वेनान्तरंगत्वाद्घेर्गुणबाधकत्वमिष्यते तेन न्न सिध्येदित्यस्य डुनशब्दमाश्रित्ये
त्यस्य चासंगतिस्तदवस्थैवेति दिक्। इयं च त्रिपाद्यां न प्रवर्तते। त्रिपाद्या असिद्धत्वात्। अस्याश्च वाह ऊठ् सूत्र
स्थमूठ्ग्रहणं ज्ञापकमित्येषा सपादसप्ताध्यायीस्था। न च कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां तत्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वं। पूर्वं
६५ प्रति परस्यासिद्धत्वाभावेन पूर्वस्य तन्निरूपितबहिरंगत्वाभावात्तया तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासंभवात्।
६४ न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वाभावेन पूर्वं प्रति परासिद्धत्वं पूर्वं चेत्यनेनैव कुंश्कामिति वाच्यम्। विनिगमनाविरहा
दुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः। किंच पूर्वत्रेत्यस्याप्रत्यक्षत्वेनानुमानिक्या अस्या बाध एवोचितः। अतः कार्यकालप
क्षेऽपि त्रिपाद्यामस्यानुपस्थितिरेव। ननु ल ओ ङ् अवे दुग्धे इ च एकाचो मू संयोगान्तस्य रदाभ्यामिद्दुप [illegible] चेत्या
दिसूत्रभाष्यबलेन कृते पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वे फलाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यन्न कर्तव्ये इत्यध्यायै

म४

नमिति चेन्न। नस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषिस्वस्य कार्थं शास्यर्थेभिगात्पत्तेनिणाय्येत [illegible]
नीति भाष्यकृतादन्तानि प्रयोजनानि। तस्यायं भावः। पूर्वत्रेत्यत्र कर्तव्ये इत्यध्याहारे प्रमाणाभावात् ग [illegible] वादु
पपदविभक्तेरिति न्यायाच्च वैशेषिके अधिकरणे एव सप्तमी। पूर्वविषये परमसिद्धमित्येव तस्यार्थः। एवं च कृ
तेपि पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वेनोभयोः परस्परविरोधे त्यागस्यैं पूर्वत्रेत्यस्य प्रत्यक्षत्वेनानुमानिक्या असिद्धप
रिभाषाया बाधस्यैवौचित्यात्। न च पूर्वोक्तेरओङिः त्यादिसूत्रस्थभाष्योक्तैर्विरोधादुपपदविभक्तेरिति न्यायस्य
बाधावस्यनभावेनेति सप्तमीकर्तव्ये इत्यध्याहारस्येति वाच्यम्। खरवसानयोरिति सूत्रस्थभाष्येण तद्भाष्या
णं दूषितत्वात्। न चावेर्दुग्धे इति वार्त्तिकस्याविदूसाविमरीसमित्युदाहरणयोर्भाष्योक्तयोरसंगतिः आदेश
प्रत्यययोरिति षत्वप्राप्तेरिति वाच्यम्। सकारोच्चारणसामर्थ्येन तदभावसिद्धेः। न चाविदूसाविमरीसाभ्यां णि
चि टिलोपणिलोपयोरविदूसअविमरीसइत्यत्र रुत्वार्थं सकारोच्चारणस्य सार्थकाम्। ताभ्यां णिचोऽनभिधानात्।

मवश्यं

नन्वन्यार्थं तस्यदोषद्वयारब्धव्यमेव । तथोसमाधानस्यसमाधानांतरदूषकत्वादिति न्यायेन यथोद्देशपक्षे सा
धारण्येन पूर्वोक्तोदाहरणांतांतत्र कथनेऽप्यदोषादिति चेन्न । प्रयोजनांतरकथनपूर्वकतदुदाहरणपरभाष्य
स्वारस्यभंगापत्तेः । एतेषामप्यसाधारणत्वप्रतीतेः । खरवसानयोरिति सूत्रस्थभाष्याच्चत्रिपाद्यांपरिभाषाया
अभाव एव लभ्यते । तथाहि । विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे इति वक्तव्यं । इह माभूत् । नार्कुटः नापत्यः । तर्हि वक्तव्यं न वक्त
व्यम् । किं कारणं । बहिरंगत्वात् । बहिरंगो रेफोऽन्तरंगो विसर्जनीयः । असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे । नैष युक्तः परिहारः ।
अंतरंगं बहिरंगमिति च प्रतिद्वंद्विभाविनावेतौ पक्षौ सत्यन्तरंगे बहिरंगं सति बहिरंगेऽन्तरंगं भवति । न चात्रान्त
रंगबहिरंगयोर्युगपत्समवधानमस्ति । किं कारणमसिद्धत्वात् । कथमसिद्धत्वम् । पूर्वत्रासिद्धमिति । नन्वनिमि
त्ते बहिरंगेऽन्तरंगं प्राप्नोति । तत्र निमित्तमेव बहिरंगमन्तरंगस्य भवति । अनिमित्ते बहिरंगमन्तरंगस्य । किंका
रणमसिद्धत्वात् । कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्ध [illegible] । असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे । कथं का [illegible]

लंसंज्ञापरिभाषं। खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्युपस्थितानिदृकार्थं। असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इत्येवेषापरि
भाषासिद्धं भवति। सिद्धं स्यादाह। कुतो नु खल्वेतयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्ध
मित्येतामुपमृद्य असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इत्येतया व्यवस्था भविष्यति। न पुनरसिद्धं बहिरंगमन्तरंग इत्येता
मुपमृद्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था भविष्यतीति। त्रिपाद्यामन्तरंगपरिभाषाप्रवर्तकेनाह। अतः किमि
ति। किमेतावतो दोषेणेत्यर्थः। सिद्धान्त्याह। अतोयुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरंगलक्षणत्वादितीति। अतः परस्प
रविरोधादुभयोरप्रवृत्तेः प्रत्यक्षेण पूर्वत्रेत्यनेनानुमानिका असिद्धपरिभाषाया बाधा त्वयुक्तः परिहारः न
वा बहिरंगलक्षणत्वादितीतितदर्थः। न च कृते पूर्वत्रासिद्धत्वे फलाभावेनेदं सर्वमसंगतमिति वाच्यम्। दुग्धं दोग्धा
इत्यादौ फलस्य सत्वात्। तथाहि। दुहेः क्ते तृचि दादेर्धातोरिति तकाररूपझल्निमित्तके घत्वे कृते घकारनिमित्तके झ
षस्तथोरिति तस्य धत्वं न स्यात्। तथा धनिमित्तक जश्त्वं च न स्यात्। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। पूर्वत्र कृतेऽप

त्यसमासापत्ते र्दुर्वारत्वात्। तिङ्भिन्नप्रत्ययइत्यत्र नमानम्। तथा सति उपपदं कृदित्येवसूत्रयेत्। धातुर्मैतिकस्ता
तिरिक्तस्यज्ञातस्य कृत्त्वस्यप्यभावाच्च। पूर्वं धातुरिति उपसर्गेण तत्संज्ञकेन शब्देन ततस्तयोः सामर्थ्यमस्ति। उपस
र्गार्थविशिष्टक्रियायांसाधनेनायोगात्। नैतदस्तीति। पूर्वं धातुरुपसर्गेणेत्येतन्नास्तीत्यर्थः। अन्यथा नेष
दोषइत्येवं वदेत्। पूर्वं धातुः साधनेनेति। साधनेन कर्तृकर्मकारकेण। साध्यत्वेन प्रतीतस्य पूर्वंसाधनाकांक्षो
दयेन तत्संबंधस्यान्तरंगत्वात्। ततश्च पूर्वंसाधनाभिधायि प्रत्ययोत्पत्तिः। पश्चात्साधन [illegible] तस्य धातुरुप
सर्गेण युज्यते न केवल इति तयोः समासाभावः। तत्र कृदन्ते न समासो भवत्येव। तिङन्ते न तु [illegible] षेधान्न
भवति। पूर्वं धातोः साधनेन योगे युक्तिमाह। साधनं हीति। क्रियां तनोतीतिं निर्वर्तयति निष्पादयति [illegible] र्थे
सत्तायामित्यादिव्याकरणात् गृहीतशक्तिकस्य तनोतीतिं कारकसंबंधं विना सिद्धैवेति वाच्यम् [illegible] दे
वक्रियात्वे नतादृशविशिष्टज्ञानस्य कारकसंबंधसाध्यत्वात्। क्रियान्तराकांक्षोत्थापनस [illegible]

मेवज्ञामोयेनत्वेनतदनुपस्थापनस्यापितदुत्तरकालिकस्येवग्रहीतुमौचित्यात्।उपसर्गस्यतन्नि

तकत्वरूपक्रियायोगनिमित्तोपसर्गसं[redacted]स [redacted]सात् क्रियातज्ज्ञानोत्तरमेवसंब [illegible]

प्राग्धातोरितिनियमप्रवृत्तेः। नचलकाराणामपिकारकार्थेवृत्तेःशास्त्रसिद्धत्वात्तत्संबंधेनैवसा[illegible]दि

पसर्गसंबंधिसमासोदुर्वारः। नचकाल्पनिकंतत्।विभक्तेरपिकाल्पनिकमेवतदितिसर्वस्यार्थव[illegible]कैयटयोर

पिस्पष्टत्वादितिवाच्यं।तेषांभावार्थकत्वेपिसत्वेनतत्प्रतीतावनियामकत्वात्।किंचात्रसाधन[illegible]विशिष्टत्वनि

यमात्तन्निमित्तकनिङ्पूर्वमितिनदोषः।अतएवाध्येयातामित्यादौलावस्थायामपिनवृद्धिः।साधन।कार्यस्यात्तामए

साध्यस्य वपूर्वप्रवृत्तेः।साधनाकांक्षानैत्यन्तरंगत्वात्।वार्णादांगमितीयदिपरिवृद्धोरूपसिद्धेः।नचैवमपिपरमगार्ग्यस्याप

त्यमित्यर्थेपरमगार्ग्यायणइत्यादौपरमसन्निविष्टस्यापिगार्ग्यस्यकेवलस्यापत्येनैकार्थीभावाद्गार्ग्यशब्दादेवफकाअ

तएवप्रकाराकारस्यनवृद्धिरितियेनविधिस्तदंतस्येतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्।तद्रीत्याऽत्रापिधातूपसर्गयोःसमासोदुर्वारःति

हि

अंगुल्याकः कपाटं प्रहरतिकुटिले माधवः किंवसंतो नो चक्री किंकुलालो न हि धरणिधरः किं
द्विजिह्वः फणींद्रः। नाहं घोराहिमर्दी खगपतिरिपु किंनो हरिः किंकपींद्रो इथ्थं भामादिवा
देप्रतिवचनजितः पातुवः पद्मनाभः॥१॥ कस्त्वं शूली मृगय भिषजं नीलकंठः प्रियेहं केकामेका
कुरुपशुपतिर्नैवदृश्ये विषाणे स्थाणुर्मुग्धेनवदतितरुर्जीवितेशः शिवायागच्छाटव्यामिति हतवचः पातुवः चंद्रचूडः॥२॥

```
[OrderDescription]
,CREATED=15.01.20 10:35
,TRANSFERRED=2020/01/15 at 11:00:45
,PAGES=93
,TYPE=STD
,NAME=S0002532
,Book Name=M-2583-PARIBHASENDU SHEKHAR TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
```

```
FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
```

```
FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
```

```
FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
```

```
FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
```

```
FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
```

```
FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
```

```
FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,
```